

PHOENIX

H O E N I X

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	N. van der Stelt, Voltastraat 34, 3817 KN Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Dr. P.M. Goedegebuure, Marie Baronlaan 15, 1183 WX Amstelveen
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. E.J.J.E. de Rooter, Herkenboschstraat 5, 6845 HM Arnhem
DORDRECHT	Mevr. O.C. van Os-Freriks, Oosterparkweg 29, 2985 SX Ridderkerk
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlioger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, G. Emersonstrjitte 22, 9088 BE Wirdum
LEIDEN	W.F.M. Henkelman, Vierlinghlaan 178, 2332 CZ Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Dr. C.G. den Hertog, De Wieken 78, 6581 DH Malden
ROTTERDAM	Mw. G. Linke, Dempostraat 204, 3029 CM Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondel- straat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harder- wijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groenewoud, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Dr. T. Boiy, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden,
tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: De colonnade van de *decumanus maximus* in Umm Qeis (ant. Gadara) in Jordanië, ingestort
bij de aardbeving van 749 n. Chr. Onder: na opgraving in 1999; boven: na restauratie in 2000.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Etruskisch oriëntaliserend terracottabeeld van de Apollo van Veii uit de tempel van Portonaccio, ca. 510 v.Chr. (bron: februari 2005 <http://www.ou.edu/class/ahi4163/files/arch3.html>). Zie het artikel van WOULDHUIZEN voor meer over de Etrusken en hun herkomst.

INHOUD

Van de redactie	118
Personalia Orientalia	119
Mykene, Griekenland, Ahhijawa en de Oriënt	J. KELDER 121
Tempelcultus in Hellenistisch Babylonië	MARC LINSSEN 132
De herkomst der Etrusken	FRED C. WOULDHUIZEN 147
Boekennieuws	159

PHENIX

is een bulletin van het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, P. GOEDEGEBUURE, F. VAN KOPPEN en K.J.H. VRIEZEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 25.00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12.50. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix* en de *Nieuwsbrief*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*. Redactie *Jaarbericht Ex Oriente Lux*: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. VEENHOF (voorzitter); Dr. A. EGBERTS (secretaris); Dr. B.J.J. HARING (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met afdelingen); Dr. D.J.W. MEIJER (organisatie studiedagen); Dr. M.J. RAVEN; Dr. J. DE ROOS (lezingenprogramma); Dr. T. BOIJ (België); Dr. K.J.H. VRIEZEN (redactie *Phœnix*), Mevr. drs. M.M. VUGTS (publicaties en website).

Dr. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Antwerpen, Hasselt en Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

De banden van het oude Griekenland van het tweede millennium v.Chr. en de klassieke wereld van het eerste millennium v.Chr. met het Oude Nabije Oosten genieten op dit moment grote belangstelling. Voorbeelden van speerpunten van onderzoek zijn: de relatie tussen Troje, de Mykeners en de Hettieten, de mogelijke verwantschap van de taal van het Minoïsche Kreta (geschreven in het Lineair A) met het Lycisch, Luwisch en het Hettitisch, en de oorsprong van de Etrusken. In de eerste bijdrage aan deze aflevering onderzoekt KELDER hoe de politieke structuur van Mykene, zoals blijkt uit materiële bronnen, zich verhoudt tot de Hettitische gegevens over de westerse (groot)macht Ahhijawa. Hij concludeert dat Mykene gelijk moet zijn geweest aan Ahhijawa en bovendien meer contact onderhield met de Oriënt dan in het verleden werd aangenomen. Niet alleen moeten we voor

Mykene vaker naar het oosten kijken, hetzelfde geldt voor de Etrusken die vaak gezien worden als een autochtoon volk in Italië. Woudhuizen toont zich in de derde bijdrage een exponent van de stroming die niet alleen de Etrusken uit West-Turkije laat komen, maar ook een verwantschap ziet tussen hun taal en de Indo-Europese, Anatolische talen Lydisch en Luwisch. Ook al zal het laatste woord hier nog niet over gezegd zijn, de taalkundige en culturele inbedding van de Etrusken in de Anatolische wereld van het eerste millennium v.Chr. verdient zeker aandacht in bredere kring. In de tweede bijdrage behandelt Linszen een aspect uit de Babylonische wereld, dat in de laatste jaren steeds meer in de belangstelling komt: het voortleven van de Babylonische cultuur in de Hellenistische tijd. M.n. richt zijn onderzoek zich daarbij op de vele rituele teksten uit deze periode, die wijzen op een continuïteit van de oude religieuze tradities.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 17 december 2004 aanvaardde Dr P. Akkermans aan de Universiteit Leiden het ambt van bijzonder hoogleraar voor de Prehistorie van West-Azië, in het bijzonder de periode tot ca. 4000 v.Chr. met een oratie getiteld *Het einde van de oude wereld en het begin van de nieuwe tijd. Verandering in Syrië en de Levant in het late Neolithicum (ca. 7000-6000 v. Chr.)*. In deze oratie toonde Akkermans aan dat ingrijpende ontwikkelingen in de cultuurgeschiedenis onopgemerkt kunnen blijven doordat het onderzoek te zeer geleid wordt door de gedachte dat met name nieuwe vormgevingen en technologische innovaties breekpunten in de beschavingen markeren. Als voorbeeld nam hij de invoering van het aardewerk rond 6800 v. Chr. in Syrië, een ontwikkeling in de materiële cultuur die volgens velen zou wijzen op veranderingen in de prehistorische samenleving aldaar. Uitgaande van zijn jarenlange veldwerk in de Balikh Vallei meent Akkermans echter dat de belangrijke veranderingen in economie en maatschappelijke structuren pas rond 6300 v.Chr. optraden. Voor die tijd werd de bewoning van het gebied bijna een millennium lang gekenmerkt door kleine dorpen van akkerbouwers, veetelers en jagers, waar geen sociale differentiatie bestond. Tussen 6300 en 6200 echter werden deze dorpen verlaten, waarna na enkele decennia nabij de vroegere dorpen nieuwe dorpen verschenen, die er heel anders uitzagen: woonplaatsen met grote, stevig gebouwde pakhuizen waar naast lichter gebouwde, kleine woonhuizen en nieuwe soorten gebruiksgoederen. Deze resten wijzen op een ingrijpend veranderde samenleving met centrale plaatsen (centra voor productie, opslag, distributie en sociaal verkeer), privé-bezit, status, sociale gelaagdheid en regionale diversificatie. Deze veranderingen zijn in verband te brengen met een mondiale klimaatsverandering die rond 6300 begon en in het Nabije Oosten afkoeling en aanhoudende droogte veroorzaakte. Midden in de periode van het Late Neolithicum (7000-5000 v. Chr.) reageerden de prehistorische mensen zo op de veranderde natuurlijke omstandigheden.

Op 22 november 2003 promoveerde Alice Mouton aan de École Pratique des Hautes Études en de Universiteit Leiden op een proefschrift getiteld *Le rêve au Proche-Orient au deuxième millénaire avant J. -C.: étude des sources hittites mises en perspective avec le reste du Proche-Orient*. Promotores waren Prof. J. -M.

Durand (École Pratique) en Prof. K. R. Veenhof (Universiteit Leiden). Met een analyse van het Hettitische droommateriaal heeft de auteur aangetoond dat dromen in allerlei tekstuele bronnen een rol kunnen spelen. Deze alomtegenwoordigheid van de droom illustreert duidelijk het grote belang dat de Hettieten aan dit verschijnsel hechtten.

De auteur heeft verder geprobeerd de overeenkomsten vast te stellen tussen de verschillende samenlevingen van het oude Nabije Oosten met betrekking tot hun opvattingen over de droom. De belangrijkste overeenkomst zetelt in de aard van de droom zelf: nu eens veroorzaakt door goedwillende krachten, dan weer ontsproten aan kwaadwillende machten, kan hij goedaardig of noodlottig zijn. In het hele oude Nabije Oosten werd de droom gezien als een intermediair tussen de „twee werelden”, die van de mensen en die van de bovennatuurlijke wezens. Door het onderzoeken van de inhoud van dromen en door pogingen deze zelfs te beheersen, hebben de mensen zich ingespannen om de controle over hun leven te behouden. De auteur heeft daarnaast een verband proberen te leggen tussen de droom (en de slaap waarmee de droom nauw verbonden is) en ziekte en dood in de geloofssystemen van het oude Nabije Oosten.

De geheel eigen opvattingen over dromen, die uit de Hettitische teksten naar voren komen, zijn de volgende. In de eerste plaats beschrijven de Hettitische documenten als enige in het oude Nabije Oosten de droom als een mogelijke „getuige” van de staat van reinheid van een sterveling tijdens het uitvoeren van magische rituelen. Dit aspect is verbonden met de status die de Hettieten aan de droom toekenden, die van goddelijke boodschap: goddelijke goedkeuring of afkeuring kon via deze omweg aan de mensen doorgegeven worden. In de Hettitische bronnen is bovendien het bestaan van „onreine” dromen geattesteerd, in de vorm van dromen waarin de dromer een fout begaat. De dromer beschouwt zich als gedeeltelijk verantwoordelijk voor het optreden van dergelijke „slechte dromen” (nachtmerries met een boosaardige lading): de inhoud van de dromen die hij ontvangt, hangt af van zijn gedrag in het dagelijks leven. Ook dromen waarin de dromer een gelofte aan een godheid aflegt, zijn alleen maar in de Hettitische teksten gedocumenteerd. Tenslotte lijken de „slechte dromen” door de Hettieten, in tegenstelling tot de Mesopotamiërs, niet gepersonifiëerd te worden tot demonen.

Kortom, volgens de mens in het oude Nabije Oosten is de droom een bovennatuurlijke kracht die, na binnengedrongen te zijn in de geest van de slaper, de ziel van de dromer meesleept naar de Andere Wereld, de wereld van goden en geesten. De droom is een van de vensters op die Andere Wereld en is daarom een verschijnsel van het grootste belang in de ogen van de Ouden.

RECTIFICATIE

In tegenstelling tot wat op p. 40 van het artikel „Het Gilgameš Epos: van heldenzang tot heldenmonument” (*Phoenix* 50/1, 2004, 22-40) wordt gesuggereerd, biedt THEO DE FEYTER, *Het Gilgamesj-epos*, Ambo Klassiek 2000 wel degelijk een geactualiseerde vertaling van het Babylonische epos.

In hetzelfde artikel is tijdens het drukproces een woord weggefallen. Lees in voetnoot 6 op p. 28: „(..) dit idee is gebaseerd op veel *latere* bronnen (..)”.

MYKENE, GRIEKENLAND, AHHIJAWA EN DE ORIËNT¹

J. KELDER

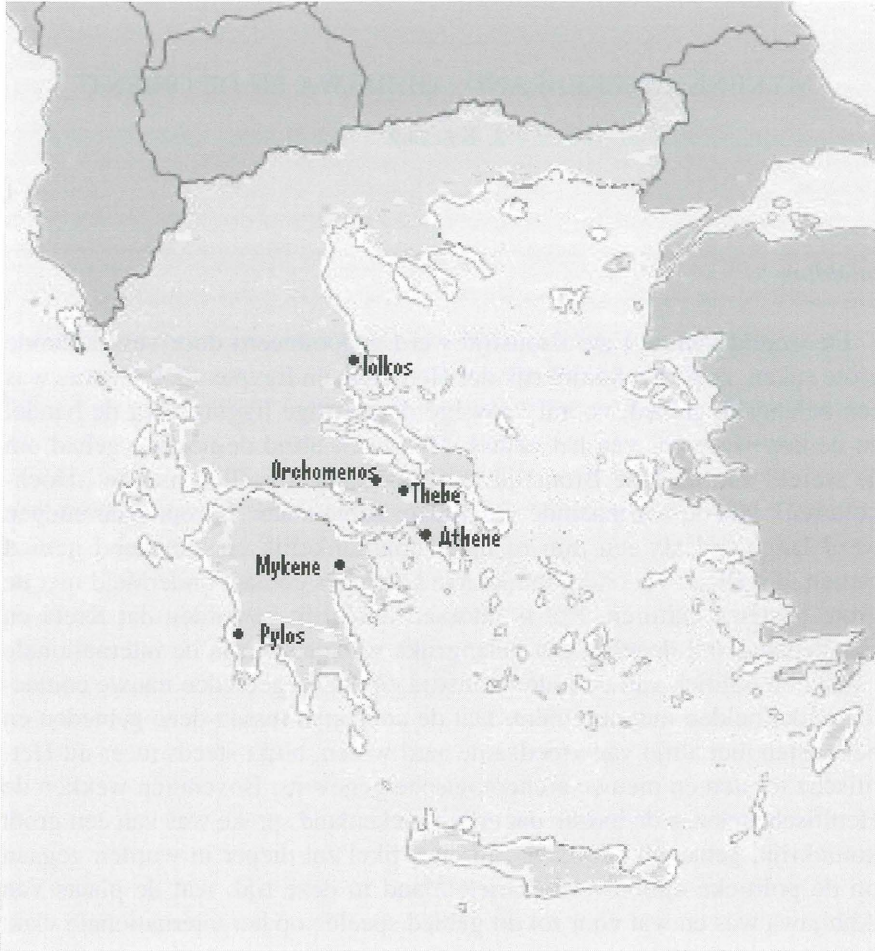
Inleiding

De wereld van de Late Bronstijd werd gedomineerd door verschillende grote rijken, zoals het koninkrijk der Hettieten, en Egypte. Ook Cyprus was een belangrijk gebied, vooral vanwege de gunstige ligging voor de handel en de koperreserves van het eiland. Men heeft altijd de neiging gehad om de wereld van de Late Bronstijd ruwweg gelijk te stellen met de „Hochkulturen” van de zogenaamde vruchtbare halve maan. Europa daarentegen werd lange tijd als een min of meer onafhankelijk en onbekend gebied gezien, dat alleen via onduidelijke handelsroutes contact onderhield met de grote oosterse culturen. Het is intussen duidelijk geworden dat Kreta en Griekenland wel degelijk een belangrijke rol speelden in de internationale handel en politiek van de Late Bronstijd en dat de gebieden nauwe contacten onderhielden met de Oriënt. Dat de contacten tussen deze gebieden en het oosten niet altijd van vreedzame aard waren, blijkt steeds meer uit Hettitische teksten en nieuwe archeologische gegevens. Bovendien wekken de Hettitische teksten de indruk dat er in Griekenland sprake was van een groot koninkrijk, genaamd Ahhijawa. In dit artikel zal dieper in worden gegaan op de politieke opbouw van Griekenland in deze tijd, wat de plaats van Ahhijawa was en wat voor rol dit gebied speelde op het internationale vlak.

De belangrijkste centra

Hoewel dit niet noodzakelijk op een politieke eenheid wijst, kan men vanuit archeologisch perspectief zonder meer spreken van een culturele eenheid in Griekenland gedurende de Late Bronstijd. De cultuur wordt de Mykeense genoemd, naar de beroemde site in de Argolis. Het leidt geen twijfel dat Kreta en het vasteland tijdens de 14^e en 13^e eeuw gedomineerd werden door verschillende grote centra, die men in de regel als palatiaal betitelt.

¹ Ik dank D. Burgersdijk en H. van der Zee voor hun correcties en aanmerkingen.

Belangrijke voorbeelden zijn te vinden op de Peloponnesos, zoals Mykene, Tiryns, Midea en — in Messenië — Pylos.

Lakonië kende een belangrijk centrum op de plek van het latere Menelaion, maar deze site lijkt in de 14e en 13e eeuw over haar hoogtepunt heen. Buiten de Peloponnesos werd Attika in de 13e eeuw gedomineerd door het centrum op de Atheense akropolis; daarvoor lijkt het gebied politiek versnipperd te zijn geweest en was er geen sprake van één dominant centrum. Boeotië telde ten minste twee grote palatiale centra. Thebe domineerde het zuidoosten, terwijl Orchomenos het belangrijkste centrum in het noordwesten was. Verwoestingslagen in deze twee centra, alsmede enkele kleinere, naburige centra geven de indruk dat het gebied betrekkelijk onrustig was gedurende de 13^e eeuw. Ten noorden van Boeotië ligt Thessalië: tot

voor kort een *terra incognita* voor de archeologen van de Late Bronstijd. Onlangs werd bij de neolithische „tell” van Dimini een groot centrum ontdekt, en het heeft er alle schijn van dat hier — zo men legenden met archeologie wil combineren — het legendarische Iolkos gelegen was.

Politieke eenheid of niet?

Hoewel deze centra ontegenzeggelijk tot dezelfde cultuur behoorden, leidde een gebrek aan duidelijke bewijzen vóór grotere politieke verbanden, zoals een verenigd Mykeens rijk uit de Ilias, bij de meeste archeologen tot het idee dat Griekenland, net als in de Klassieke Tijd, politiek gefragmenteerd was. De verschillende Mykeense vorstendommen zouden onafhankelijk van elkaar hebben bestaan, zoals de „poleis” dat in het klassieke Griekenland deden. Dat er wel degelijk aanwijzingen voor grotere verbanden waren, met name in de Hettitische teksten en Lineair B tabletten, werd nauwelijks opgemerkt. Zo blonk de overigens interessante bundel *Rethinking Mycenaean Palaces* die in 1999 het licht zag, uit in archeologische beschouwingen van de paleizen, waarbij woorden als „marginaliteit” en „regionaal” de boventoon voerden. De oude teksten, zowel Hettitische als Lineair B, werden grotendeels buiten beschouwing gelaten. Het artikel van BENNET — het enige artikel dat juist wel de teksten behandelde — had een heel andere toon. Uit de teksten blijkt juist dat de Mykeense paleizen in nauw contact met elkaar moeten hebben gestaan. BENNET merkte op dat bepaalde namen van hoge functionarissen voorkwamen in archieven van Pylos, Knossos, Thebe en Tiryns en schreef: „*several names [...] appear in more than one archive, suggesting at least the possibility that all of these persons were members of a single ruling dynasty.*” Niet alleen de teksten spreken voor een zekere mate van overkoepelend bestuur in grote delen van Griekenland, gedurende in elk geval de 13e eeuw. Ook de aanleg van wegen tussen de grote centra, de bouw van grensfortificaties en grote projecten zoals de inpoldering van hele meren, wijzen op meer dan lokale politiek. Daar komt nog bij dat contemporaine Hettitische teksten gewag maken van een (Groot) Koning van Ahhijawa.

Groot Koning in Griekenland

Nu recentelijk de geografie van Hettitisch Anatolië vast is komen te staan, wordt algemeen aanvaard dat Ahhijawa ten westen van Hettitisch territorium moet hebben gelegen, dat wil zeggen in Grieks gebied. Rest de vraag of

Ahhijawa dan een deel van dit gebied besloeg, of geheel Griekenland. Sommigen, zoals MOUNTJOY, situeren Ahhijawa op de eilanden, bij Rhodos. Afgezien van het feit dat MOUNTJOY's theorie vrijwel volledig gefundeerd is op de zogenaamde Oost-Aegeïsche *koine* — een bepaalde wijze van aardewerkdecoratie die slechts op de eilanden in zwang was en naar MOUNTJOY's idee wijst op een culturele en dus (?!) politieke eenheid — houdt dit geen rekening met de implicaties van de titel Groot Koning. Deze titel, die door de Hettitische vorst Ḫattušili III (1267-1237 v. Chr.) aan zijn Griekse collega werd toegekend in een brief vol klachten over Griekse activiteit op de Anatolische westkust, impliceert dat de Griekse vorst gelijk in rang werd geacht met de Hettitische koning. De precieze lading van de titel Groot Koning is niet echt duidelijk en het lijkt er op dat deze verschilde per regio / cultuur. Duidelijk is in elk geval wel dat het een aanduiding was voor een vorst die verschillende andere heersers had onderworpen en schatplichtig had gemaakt en bovendien in staat was een aanzienlijke strijdmacht in het veld te brengen. Het feit dat de titel in de regel voorbehouden was aan de heersers van Egypte, Babylon, Assyrië en Ḫatti geeft al aan dat het in de Bronstijd equivalent van de moderne term „supermacht” was. Men mag daarom verwachten dat de hoofdstad van de Griekse Groot Koning een centrum van formaat was en dat diens territorium van aanzienlijke omvang moet zijn geweest. Een site die met enige waarschijnlijkheid de hoofdstad van zo'n Bronstijd supermacht zou zijn geweest ontbreekt te enen male op de Griekse eilanden. Bovendien lijken de eilanden, zelfs al zouden zij verenigd zijn onder één heerser, — wat betreft territoriale omvang en wat betreft bevolkingsomvang — nauwelijks voldoende om een term als Groot Koning te rechtvaardigen. Daar komt nog bij dat de 13e eeuw, de periode waarin Ḫattušili zijn brief schreef, een periode van achteruitgang en betrekkelijke armoede is op Rhodos; iets wat moeilijk te rijmen valt met de expansionistische supermacht die uit de Hettitische brief naar voren komt.

Wil men Ahhijawa gelijkstellen met een bepaald gebied in Griekenland — of geheel Griekenland —, dan stuit men op het probleem dat de Hettitische bronnen slechts weinig houvast bieden. Personen uit Ahhijawa duiken voor het eerst op in de 14^e eeuw, en worden dan in verband gebracht met plundertochten in west Anatolië en op Cyprus. Activiteit bereikt een hoogtepunt in de eerste helft van de 13^e eeuw. Gedurende deze tijd maakte ook het centrum Milawanda, gelijk te stellen met het latere Milete, deel uit van het rijk van de koning van Ahhijawa. Na deze periode lijkt Ahhijawa aan belang in te boeten. Rond 1220 wordt het land voor de laatste maal genoemd.

De hoofdstad van Ahhijawa

De vraag of de attributie van de titel Groot Koning aan de vorst van Ahhijawa geheel terecht was of meer voortkwam uit „Realpolitik” van Hettitische zijde blijft problematisch. Voorlopig volstaat te constateren dat gedurende de 13^e eeuw Ahhijawa een mogendheid was waar de Hettieten rekening mee moesten houden. De heerser van dit land zetelde in een paleis, in een grote hoofdstad en ongetwijfeld werden daar de buitenlandse gezanten ontvangen. Het zou dus lonen deze hoofdstad te zoeken alvorens verdere uitspraken te doen over de status van Ahhijawa. Eerder heb ik al vermeld dat Ahhijawa waarschijnlijk in Griekenland te zoeken is — de hoofdstad daarom ook. Een probleem is echter dat geen enkele tot dusverre bekende site Hettitische teksten heeft opgeleverd. De hoofdstad van Ahhijawa zou op andere gronden moeten worden geïdentificeerd. Redelijke criteria daarvoor zijn formaat, monumentaliteit, rijkdom en de hoeveelheid buitenlandse import. Indien men met deze criteria naar de sites kijkt, blijven in feite alleen Thebe in Boeotië en Mykene in de Argolis over als mogelijke hoofdstad. Aangezien opgravingen te Thebe betrekkelijk beperkt zijn gebleven als gevolg van moderne bewoning over de oude nederzetting, terwijl de citadel van Mykene vrijwel volledig is onderzocht, is een vergelijking tussen de twee sites wellicht niet helemaal fair, maar mijns inziens is ook over Thebe voldoende bekend om een reële afweging te maken.

Al op het eerste gezicht kan worden gesteld dat Mykene beduidend monumentaler is dan enig andere site in het Griekenland van de Late Bronstijd. De cyclopische muren en de enorme tholosgraven nabij de citadel getuigen van de status die Mykene moet hebben gehad. De Leeuwenpoort wordt beschouwd als het summum van de sculptuur in Bronstijd Griekenland, en het is waarschijnlijk dat het reliëf ook indertijd al uniek was. De bouwwijze van de omliggende bastions en de uitvoering van het monument zelf zijn vaak gezien als voorbeelden van Anatolische invloed in Griekenland, en inderdaad zijn er overeenkomsten aan te wijzen tussen de verdedigingswerken te Mykene en die van Hattuša. Een interessante verhandeling hierover levert BRYCE 2003. De monumentaliteit van Mykene steekt af tegen de vrijwel volledige afwezigheid van grote muren, poorten en torens te Thebe. Het is aannemelijk dat Thebe een vestingmuur heeft gehad — enkelen menen zelfs dat deze muur de gehele nederzetting, en dus niet slechts de citadel, omringde — maar hier is niets van over. Er wordt wel gesteld dat de Mykeense muren het verloop van de latere, Klassieke muren hadden. Het is evident dat veel van de Bronstijd architectuur in Thebe is verdwenen als

gevolg van latere bebouwing. Desalniettemin is het onwaarschijnlijk dat een monument vergelijkbaar met de Leeuwenpoort ook te Thebe heeft bestaan. Men zou hier ten minste enige overblijfselen van verwachten. De muren van Thebe waren eenvoudigweg minder groots dan die van Mykene. Ook de grafvelden van Thebe stralen minder allure uit dan die van Mykene. Koepelgraven ontbreken, hoewel er el enkele kamergraven zijn aangetroffen die men als koninklijk betitelt.

Ondanks een gebrek aan grootse architectuur, heeft Thebe de afgelopen jaren gewonnen aan populariteit onder archeologen als kandidaat voor de hoofdstad van Ahhijawa. In de regel lijkt dit voort te komen uit twee overwegingen. De eerste behelst de naam Ahhijawa, die wel wordt gezien als de Hettitische variant van het homerische „Achaëa”. In de Ilias wordt deze naam aanvankelijk gebruikt om troepen uit centraal Griekenland, vooral die van Achilleus, aan te duiden. Aangezien Thebe zonder twijfel het dominante centrum in centraal Griekenland was, is de stap om het centrum dan ook als hoofdstad van het land dat de Hettieten als Ahhijawa kenden, te begrijpen. Er kleven echter enkele bezwaren aan deze gelijkstelling. Het bovenstaande is volledig gebaseerd op een interpretatie van de Griekse legenden, met name de Ilias. In dezelfde Ilias staat echter ook duidelijk dat Agamemnon, heerser van Mykene, opperbevelhebber van alle Grieken was. Bovendien wordt de naam Achaeërs uiteindelijk ook gebruikt als aanduiding voor de gehele Griekse troepenmacht voor de muren van Troje. In feite lijkt de homerische overlevering dus vrij weinig vóór Thebaanse suprematie te spreken.

Zonder meer het belangrijkste argument dat spreekt voor Thebe als hoofdstad van Ahhijawa is de vondst van een dertigtal lapis lazuli zegels in het paleis van Thebe. Deze zegels waren afkomstig uit Mesopotamië, hoewel uit verschillende regio's en uit verschillende perioden. Deze vondst maakt duidelijk dat Thebe verre betrekkingen onderhield. Het is voorgesteld dat deze zegels ooit als diplomatieke gift door een Assyrische koning naar Thebe zijn gestuurd, mogelijk in de hoop een alliantie te sluiten tegen de Hettieten. Het is evenwel ook mogelijk, mijns inziens waarschijnlijker, dat de lapis zegels vanuit de Levant naar Thebe zijn gezonden als „grondstoffen”. De recentste zegels uit het Thebaanse corpus zijn gedateerd in de tweede helft van de 13^e eeuw en aangenomen werd dat de zegels dus niet voor die tijd in Thebe zijn beland. De datering van de zegels is echter nogal onzeker gebleken en het is goed voorstelbaar dat de zegels in feite vroeger, bijvoorbeeld in de eerste helft van de 13^e eeuw, moeten worden gedateerd. Wat hiervoor spreekt is dat de brandlaag die op vele plekken in Thebe is aangetroffen waarschijnlijk gedateerd moet worden rond 1250 voor Christus.

Het is moeilijk voorstelbaar dat een Assyrische koning giften zond naar een afgebrand Grieks paleis. Hoewel het onduidelijk is hoe groot de verwoesting was die Thebe halverwege de 13^e eeuw trof, duiden verwoestingen in de nabije omgeving, zoals te Orchomenos en het enorme fort Gla, op een chronisch onrustige tijd. Dit valt moeilijk te rijmen met het kerngebied van een expansionistische supermacht.

Hoewel duidelijk is dat Thebe verre contacten onderhield voor 1250 v. Chr. lijken overzeese betrekkingen vooral beperkt te zijn geweest tot de Levant en Cyprus. Er zijn nauwelijks objecten uit andere gebieden, zoals Egypte, gevonden. Dit is duidelijk wel het geval te Mykene. Te Mykene is de grootste hoeveelheid *orientalia* gevonden in het Griekenland van de Late Bronstijd. Bovendien is de origine van deze oosterse import meer divers dan dat het geval is in Thebe: goederen uit de Levant, Cyprus, maar ook veel uit Egypte zijn aangetroffen. Materiaal uit Anatolië is bijzonder zeldzaam, zowel in Mykene als te Thebe. Mogelijk werden er vanuit Anatolië vooral grondstoffen of vergankelijke materialen geïmporteerd. In *tabel 1* worden de *orientalia* die in Thebe en Mykene gevonden zijn, vergeleken. Als men afgaat op de hoeveelheid importgoederen, is duidelijk dat Mykene meer overzeese contacten had dan Thebe.

Tabel 1: Orientalia in Mykene en Thebe

HERKOMST / SITE	<i>Mykene</i>	<i>Thebe</i>
Egypte	40	2
Syrië-Palestina	14	32
Anatolië	2	1
Cyprus	6	10

Contacten met andere gebieden

Ook de aard van de import doet vermoeden dat Mykene in dit opzicht van groter belang was dan Thebe. Te Mykene zijn verschillende objecten van Egyptische herkomst aangetroffen. Vooral faience plaquettes met daarop de cartouche van koning Amenophis III zijn hier interessant, omdat deze objecten — gevonden in het cultusgebied van de akropolis — als bewijs voor directe contacten tussen Mykene en het Egyptische hof worden gezien. Er wordt zelfs gedacht aan een „Egyptische ambassade” in Mykene. Wat hier voor spreekt, is dat gedurende de regering van Amenophis III een overzicht

werd opgetekend van alle gebieden waar de Egyptenaren belangen hadden. Dit overzicht werd in de sokkels van beelden van de koning gebeiteld, die werden opgesteld bij diens tempel te Kom el Hetan. Aan het begin van één van deze lijsten van plaatsnamen die — volgens de tekst — in *Tanaju* land gelegen waren, staat Mykene. Verdere namen lijken te refereren naar het eiland Kythara en de landstreek — of ooit een plaats? — Messenië. *Tanaju* wordt wel gezien als een Egyptische verbastering van wat later, in Klassieke tijd, bekend stond als de *Danaoi*; de aanduiding voor bewoners van de Argolis en Lakonië. Het is opmerkelijk dat Messenië hier, althans in Egyptische ogen, in de Bronstijd ook onder viel.

Messenie werd in Mykeense tijd gedomineerd door het paleis van Pylos. Dit paleis, niet ver verwijderd van het moderne plaatsje Pylos, is in de jaren 50 opgegraven door een team van de universiteit van Cincinnati, onder leiding van de bekende archeoloog CARL BLEGEN. Tijdens deze opgravingen werd een groot archief ontdekt, met honderden fragmenten van kleitabletten beschreven met Lineair B. Juist rond deze tijd werd dit schrift ontcijferd, en het is dan ook niet verwonderlijk dat tijdens de opgraving de tabletten bijzonder veel aandacht kregen. In feite vormen de Pylos tabletten een belangrijk deel van het grote standaardwerk van VENTRIS en CHADWICK over de Mykeense wereld volgens de teksten. Uit deze tabletten bleek dat het koninkrijk Pylos actief betrokken was bij troepenverschuivingen buiten haar eigen rijksgrenzen. Nu zou dit kunnen duiden op oorlog met andere gebieden, maar de verschuivingen betreffen meestal slechts enkele tientallen manschappen. Men zou kunnen denken dat het hier dan „toevoegingen” betreft aan een groter leger dat al ter plaatse is, maar van een dergelijke expeditie blijkt verder niets uit de teksten. Veeleer lijkt het er op dat Pylische troepen actief waren in andere gebieden in het kader van een soort samenwerking met deze regio's. Het betreft vooral de regio rond Olympia en West-Akkadië, maar mogelijk zelfs gebieden ten noorden van de golf van Korinthe.

Samenwerking tussen verschillende Mykeense staten blijkt ook uit andere teksten: goederen werden van Mykene naar Thebe verzonden, mensen uit Lakonië worden genoemd in tabletten uit Thebe en in Pylos zijn verschillende verwijzingen naar mensen uit Mykeense centra aan de westkust van Anatolië. Dat de relaties tussen de Mykeense rijken meer zouden kunnen zijn geweest, blijkt uit een tekst uit het archief van Pylos, waarin sprake is van „land van Atreus” binnen Pylische rijksgrenzen. Hoewel er ongetwijfeld meer personen de naam Atreus hebben gedragen dan de legendarische stamvader van het koningshuis van Mykene, wekt de bewuste tekst toch de indruk dat de Mykeense wereld tot op zekere hoogte feodaal was

— vergelijkbaar met leengebieden uit de Europese Middeleeuwen. BENNETT ging in zijn artikel nog niet zo ver, maar zijn hierboven genoemde stelling van familiebetrekkingen tussen de heersershuizen in Mykeens Griekenland impliceert een zekere mate van samenwerking tussen de gebieden, ja zelfs een mate van overkoepelend gezag.

Griekse eenheid

Dat de plek waar dit overkoepelende gezag zetelde waarschijnlijk in Mykene te zoeken is en niet zozeer in Thebe, blijkt uit het bovenstaande. Als we er op grond van de Kom el Hetan tekst, de hoeveelheid *orientalia*, de monumentaliteit en de architectonische overeenkomsten tussen de defensiewerken van Mykene en Hattuša, vanuit gaan dat Mykene dan dus ook het centrum moet zijn waar Hattusili III zijn brief naar toe stuurde en dat de heerser van dit paleis in de ogen van de Hettieten kwalificeerde voor de titel „Groot Koning”, dan blijft de vraag over hoe de macht van de vorst van Mykene zich verhiel tot die van de lokale koningen. Liever gezegd: in hoeverre was er sprake van een verenigd rijk en hoe groot zou dit zijn geweest. Uit bovenstaande bleek al dat er gerede grond is aan te nemen dat Messenië, ofwel het koninkrijk Pylos, in zekere mate moet hebben samengewerkt met omliggende gebieden. Uit de Kom el Hetan tekst bleek dat de Egyptenaren de regio beschouwden als behorend bij Mykene. Men krijgt hierbij de indruk dat voor het tussenliggende gebied, Lakonië, hoewel niet geïdentificeerd in de Egyptische tekst, hetzelfde moet hebben gegolden. Archeologische bewijzen hiervoor ontbreken en ook uit contemporaine bronnen is er geen duidelijke aanwijzing voor een zekere mate van unificatie van Messenië, Lakonië en de Argolis.

In de Ilias wordt echter wel naar een dergelijke unificatie verwezen. Het duidelijkst blijkt dat uit het feit dat Agamemnon, koning van Mykene, tevens de aanvoerder van *alle* Grieken is die voor Troje liggen. Niet slechts Agamemnons functie als opperbevelhebber verwijst naar de Griekse unificatie. Zo wordt in de Odyssee bezongen hoe Telemachos, de zoon van Odysseus, in een strijdswagen van Pylos naar Sparta wordt gereden. Nu zijn de Homerische epen wel vaker als een argument aangevoerd om grotere politieke verbanden aan te tonen in Griekenland gedurende de Late Bronstijd, en deze argumenten zijn al even vaak afgedaan vanwege de late codificatie van de Ilias en de Odyssee — waarschijnlijk in de late 9e eeuw voor Christus. De Homerische wereld lijkt evenwel verbazend veel op datgene wat uit archeologisch onderzoek naar voren komt — kleine afwijkingen daar gelaten.

Zo is de weg tussen Pylos en Sparta, die Homeros impliceert, beslist voorstelbaar. Hoewel velen het lange tijd niet voor mogelijk hielden dat de Mykeners in staat waren een weg door het Taygetosgebergte aan te leggen, is intussen wel een weg aangetoond tussen Pylos en het huidige Kalamata, dat wil zeggen: het eerste deel van Telemachos' route. Trekt men deze lijn door, dan belandt men in de vlakte van Sparta. Dat men wel degelijk in staat was ook in moeilijke gebieden wegen aan te leggen, blijkt uit de bruggen in de Argolis, en het wegennet in Messenië.

De aanleg van wegen wordt in de regel geassocieerd met een (vroeg) staat. Verdere kenmerken van zo'n staat in het archeologische bestand zijn onder andere de constructie van grensfortificaties, grote centrale paleizen en heiligdommen. Kijkt men naar de Mykeense wereld, met name naar de Peloponnesos, dan treft men inderdaad deze kenmerken aan. Belangrijke voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld de grensfortificatie die de Isthmus afsluit (bij Korinthe), en het uitgebreide wegennet in de Argolis en Messenië. In dit verband is het opmerkelijk vast te stellen dat Mykene door een weg verbonden werd met Korinthe, hetgeen er op wijst dat ook dat gebied behoorde tot het grotere Mykeense territorium — zoals ook in de Ilias wordt gemeld. Ruwweg zou men op grond van deze gegevens kunnen stellen dat het koninkrijk Mykene ten minste de Argolis, Korinthe, Lakonië en Messenië moet hebben omvat. Het is zeer wel voorstelbaar dat in feite de gehele Peloponnesos verenigd was onder de leiding van Mykene. Daar buiten is een groter verband rond 1250 moeilijker te reconstrueren.

Conclusie

Het Mykeense koninkrijk, bij de Hettieten bekend onder de naam Ahhijawa / Achaea, bestond primair uit Mykene met haar directe omgeving (Korinthe en de Argolis). In elk geval op het gebied van militaire zaken en buitenlandse activiteit, maar mogelijk ook als het grotere bouwprojecten betrof, had de vorst van Mykene gezag over kleinere, lokale koningen. Men dient zich hierbij te realiseren hoe goed een dergelijk beeld overeenkomt met het beeld dat de Hettieten van een Groot Koning hadden. Binnen het Hettitische rijk behielden de lokale heersers veel van hun autonomie, maar waren gebonden hun vorst bij te staan — in persoon en met troepen — in geval van oorlog. Verder was het hen niet toegestaan zelf contact te onderhouden met buitenlandse mogendheden. Dit lijkt ook in de Peloponnesos het geval te zijn geweest.

Uit de Hettitische teksten blijkt dat de Groot Koning van Ahhijawa rond 1250 tevens heerste over Millawanda / Milete. In de Ilias wordt gemeld dat Agamemnon „koning over alle eilanden” was. Mykeense heerschappij over de eilanden is moeilijk archeologisch vast te stellen. Het is wellicht een teken dat op Rhodos en omliggende eilanden het merendeel van het aarde-werk uit de Argolis lijkt te zijn geïmporteerd. Verder blijkt uit Hettitische teksten dat de Koning van Ahhijawa enkele eilanden, onder andere Lesbos, op de Hettitische Koning heeft veroverd. Er blijft dus genoeg om te speculeren. Hoe het ook zij; het lijkt aannemelijk dat in Griekenland, met name op de Peloponnesos gedurende de Late Bronstijd een verenigd Mykeens rijk heeft bestaan, dat contacten onderhield met Hatti en Egypte, en van een dusdanig belang was dat de heerser ervan als een gelijke werd gerekend in het selecte groepje van „supermachten” van die tijd.

Literatuur

Een redelijke inleiding tot de archeologie van Griekenland in de Bronstijd levert O. DICKINSON, *The Aegean Bronze Age*, Cambridge, 1994.

Beter is de cursus van PETER WARREN op het internet, die jaarlijks wordt bijgewerkt: http://projectsx.dartmouth.edu/classics/history/bronze_age/index.html.

Een goede inleiding in de geschiedenis van de Hettieten levert T. BRYCE, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford, 1998.

Een aardige kijk in de politieke spelletjes en intriges van de Late Bronstijd levert T. BRYCE, *The Letters of the Great Kings of the Ancient Near East*, Londen, 2003.

Verdere literatuur:

M. L. GALATY, W. A. PARKINSON (ed.), *Rethinking Mycenaean Palaces*, Los Angeles, 1999.

J. LATACZ, *Troia und Homer*, München, 2001.

P. A. MOUNTJOY, *The East Aegean — West Anatolian Interface in the Late Bronze Age*, *Anatolian Studies* 48, 1998.

TEMPELCULTUS IN HELLENISTISCH BABYLONIË

MARC LINSSEN

Inleiding

Na de ineenstorting van het Nieuwbabylonische rijk in 539 v.Chr. kwam Babylonië in vreemde handen. De volgende twee eeuwen (de z.g.n. Achae-menidische periode) hadden de Perzen het voor het zeggen. Op 1 oktober 331 v.Chr. versloeg de Macedoniër Alexander de Grote de Perzische koning Darius III Codomannus ten oosten van de Tigris in de slag bij Gaugamela. Dit is het begin van de Hellenistische periode in Babylonië. Na de dood van Alexander in 323 v.Chr. verdeelden zijn generaals (de Diadochen) het rijk en uiteindelijk wist een van hen, Seleucus I, het grootste deel van Alexanders rijk in het oosten, waaronder Babylonië, te bemachtigen. De Seleucidische dynastie kon zich tot het midden van de tweede eeuw v.Chr. handhaven. Daarna kwam Babylonië in handen van de Parthen (de z.g.n. Arsacidische dynastie). Hun heerschappij over Babylonië eindigde pas in 224 n.Chr., toen de Sassaniden aan de macht kwamen. Dit is tevens het einde van de Hellenistische periode.

De geschiedenis van Babylonië in de Hellenistische periode staat de laatste jaren steeds meer in de belangstelling. Hoewel het aantal gevonden klei-tabletten uit deze periode in vergelijking met bijvoorbeeld de Oudbabylonische of de Nieuwbabylonische perioden relatief gering is, onderkennen steeds meer onderzoekers¹ het belang om ook deze laatste periode voor het definitieve einde van de Mesopotamische cultuur te bestuderen.

Het staat inmiddels wel vast dat de continuïteit van de Babylonische cultuur doorloopt tot ver in de Hellenistische periode. Onderzoek heeft geleerd dat niet alleen de ons best bekende steden Uruk en Babylon, maar ook andere Babylonische steden (zoals Nippur, Larsa, Ur, Borsippa, Cutha en Kiš/Hursagkalamma) in deze periode tot bloei konden komen. Wij weten dat de Babylonische inwoners van deze steden lang vasthielden aan hun eigen oude tradities, waaronder het spijkerschrift. M. GELLER heeft op basis van onderzoek naar de z.g.n. Graeco-Babyloniaca tabletten geconcludeerd dat

¹ E.g. L.T. DOTY, G.J.P. McEWAN, A. KUHRT, S. SHERWIN-WHITE, J. OELSNER, R.J. VAN DER SPEK en anderen. Zie de bibliografie.

het spijkerschrift nog tot in de derde eeuw n.Chr. werd gelezen.² Er wordt op dit moment veel onderzoek gedaan om duidelijk te krijgen hoe nu precies de verschillende aspecten van de Babylonische cultuur (de politieke en militaire geschiedenis, de economie en de religie) in de Hellenistische periode hun voortzetting vonden en in hoeverre de nieuwe vreemde overheersers hierop invloed uitoefenden.

De spijkerschriftteksten uit de Hellenistische periode bevatten veel informatie over de tempelcultus, d.w.z. de wijze waarop de Babyloniërs hun religie in hun tempels vorm gaven. In mijn promotieonderzoek heb ik deze cultus nader onderzocht en een inventarisatie gemaakt van alle bekende cultische activiteiten.³ De centrale vraag was: geeft onze belangrijkste bron voor de cultus, de teksten die tempelrituelen beschrijven (waarover later meer), ons een goed beeld over de wijze waarop de Babyloniërs in de Hellenistische periode hun religie in hun tempels in de praktijk brachten? Deze vraag is gerechtvaardigd, omdat wij weten dat het bij dit corpus teksten in feite gaat om kopieën van oudere originelen. Werden deze teksten gekopieerd door Babylonische priester-geleerden die weemoedig naar glorierijke perioden uit het verleden terugkeken, terwijl de tempels in feite al verlaten en in verval waren, of waren de heiligdommen nog volop in bedrijf en werd de cultus nog op traditionele wijze gepraktiseerd? Om deze vraag te beantwoorden moeten ook andere dan rituele teksten bij het onderzoek betrokken worden, teksten die wel in de Hellenistische periode gecomponeerd zijn: bouwinscripties, juridische teksten (contracten betreffende koop en huur, prebendeteksten), kronieken en de z.g.n. astronomische dagboeken (zie onder). Welke rituelen, ceremoniën en offers worden in deze teksten genoemd? Welke tempels en goden komen wij tegen en correspondeert het pantheon dat in deze teksten geattesteerd is met de goden die wij in de rituele teksten tegenkomen? Deze vergelijking moet het ons mogelijk maken om te kunnen vaststellen of de cultuspraktijken van Bēl, Anu en Ištar nog levend waren, of dat, wellicht onder invloed van de Grieks/Macedonische overheersing, de traditionele Babylonische tempelcultus zich heeft aangepast dan wel in verval is geraakt.

Omdat de teksten voor een zeer groot deel betrekking hebben op de belangrijkste heiligdommen van Uruk (Rēš en Ešgal) en Babylon (Esagila), heeft het onderzoek zich vooral gericht op de cultuspraktijk van deze twee steden (waarbij opgemerkt dient te worden dat dit ongetwijfeld een

² M.J. GELLER, *ZA* 87 (1997), 43-95.

³ M.J.H. LINSSEN, 2004.

enigszins vertekend beeld van de cultuspraktijk in Hellenistisch Babylonië als geheel oplevert).

De bronnen

De rituele teksten die de cultus in de tempels beschrijven geven ons de meest gedetailleerde informatie over de cultische activiteiten in de heiligdommen. Het gaat hierbij om voorschrijvende rituelen, d.w.z. teksten die als een handboek voor rituele procedures dienen. Gelukkig is voor de Hellenistische periode een groot corpus van dit soort teksten beschikbaar. Een aantal van deze teksten werd al in 1922 gepubliceerd door F. THUREAU-DANGIN.⁴ Zij behandelen allerlei soorten rituele procedures, maar geven ook aan welke gebeden en cultusliederen geciteerd dienden te worden tijdens het ritueel. De rituelen betreffen verschillende onderdelen van de publieke cultus, zoals het nieuwjaarsfeest (*akītu*) en bouwrituelen voor tempels.

Maar, zoals gezegd, ook andere teksten zijn relevant: commentaarteksten, cultusliederen, kalenderteksten, bouwinscripties en administratieve en economische teksten. Zeer informatief is de Babylonische kroniekserie, die begon t.t.v. Nabonassar (747 v.Chr.) en werd bijgehouden in ieder geval tot aan de tijd van Seleucus III (224 v.Chr.). Als een van de bronnen voor deze serie gebruikten de chroniqueurs de z.g.n. astronomische dagboeken, d.w.z. verzamelingen informatie op basis van dagelijkse observaties van de sterrenhemel, maar aangevuld met allerlei andere informatie die men kennelijk belangrijk vond, zoals de prijzen van levensmiddelen, de waterhoogten, en historische informatie.⁵ Ook voor de Babylonische religie en cultus in de Hellenistische periode zijn deze dagboeken van groot belang.⁶ Bestudering van dit tekstmateriaal heeft het volgende beeld opgeleverd.

Goden en tempels

In Babylon was de oude Esagila-tempel in de Hellenistische periode nog steeds het belangrijkste heiligdom; het vormde het centrum van de Bēl-Marduk cultus. Het pantheon was gedurende deze periode niet wezenlijk anders dan in eerdere perioden. De hoogste tempelbestuurder (de *šatammu*) en het priestercollege (*kiništu*) van Esagila, samen mogelijk het hoogste

⁴ TU.

⁵ Zie T. BOY, *Astronomische dagboeken en Babylonische geschiedenis*, *Phoenix* 43 (2003), 112-126.

⁶ A. J. SACHS, H. HUNGER, *Astronomical Diaries and related texts from Babylonia*, Wien, 1988-2001. Tot nu toe zijn 5 volumes verschenen.

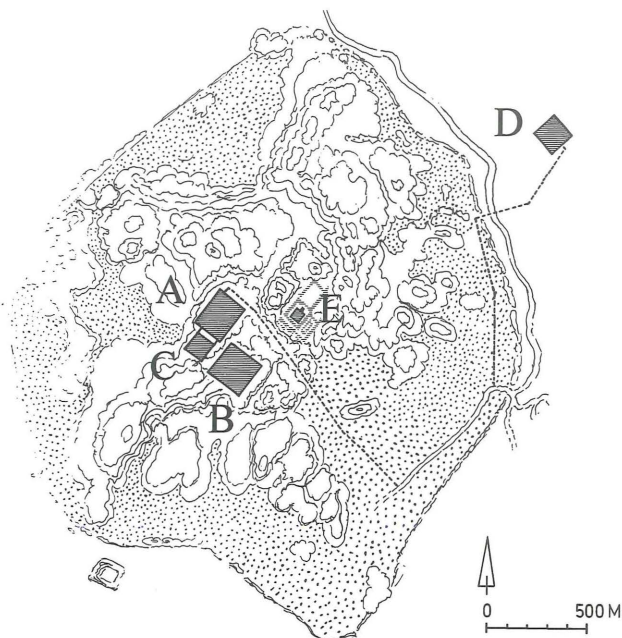

Fig. 1 — Schets van het stadsgebied van Uruk met het verloop van de processieweg van de Reš-tempel (A) naar de *akītu*-tempel (D) in de Hellenistische periode. De Reš-tempel, de Ešgal-tempel (B) en de tempeltoren (*ziqurratu*) (C) wijzen, zoals alle Mesopotamische tempels, met hun hoeken naar de vier windrichtingen. Ten noordoosten van deze gebouwen ligt de Eanna-tempel (E). Uit E. HEINRICH, *Die Tempel und Heiligtümer im alten Mesopotamien*, Berlin, 1982, Abb.426.

stadsbestuur en voor de centrale overheid de vertegenwoordiger van de Babylonische gemeenschap, worden nog genoemd in astronomische dagboeken uit 78 v.Chr. De Esagila-tempel bleef ten minste tot in de eerste eeuw n.Chr. in gebruik, zoals we ook uit de dagboeken weten.

In teksten behorende tot het archief van een tempelbestuurder genaamd Raḫimesu (dat loopt van 94 tot 92 v.Chr.) worden ook andere tempels genoemd: Eturkalamma, de tempel van Ištar van Babylon, Esabad, de tempel van Gula in Babylon, en verder de tempels van Zababa en Ninlil, Nabû-ša-ḫarê, Madānu en de *akītu*-tempel.⁷

In Uruk heeft zich gedurende de Laatabylonische periode een belangrijke wijziging voorgedaan (fig. 1). In de Nieuwbabylonische periode was

⁷ Zie R.J. VAN DER SPEK, *Cuneiform documents on Parthian history: the Raḫimesu archive*, in: J. WIESEHÖFER (ed.), *Das Partherreich und seine Zeugnisse*, Stuttgart, 1998, 205-258.

Inanna/Ištar, woonachtig in het Eanna-tempelcomplex, de belangrijkste god van de stad, maar in de Hellenistische periode blijkt Anu, die samen met zijn echtgenote Antu in de Rēš-tempel resideert, aan het hoofd van het pantheon te staan. Ištar maakt nog steeds deel uit van het pantheon, maar is met echtgenote Nanāja verhuisd naar een ander groot tempelcomplex, genaamd Ešgal. In de Hellenistische teksten wordt Eanna nauwelijks meer genoemd; de tempel was kennelijk van ondergeschikt belang geworden. De Rēš- en Ešgal-tempels daarentegen bestonden in ieder geval nog tot aan het einde van de tweede eeuw v.Chr. Wat opvalt is de enorme omvang van deze tempelcomplexen, wat niet wijst op een periode van verval. Wij weten verder dat in Hellenistisch Uruk verschillende *akītu*-tempels hebben bestaan. Opmerkelijk is ook dat de tempeltoren (*ziqurratu*) in Hellenistisch Uruk de grootste is die ooit werd gebouwd in Mesopotamië.

Hoe men tot dit nieuwe pantheon (met vaak obscure goden zoals b.v. Amasagnudi) is gekomen, heeft P.-A. BEAULIEU overtuigend aangetoond.⁸ Op basis van onderzoek naar theophore persoonsnamen (d.w.z. met in de persoonsnaam opgenomen de naam van een godheid) heeft hij kunnen vaststellen dat waarschijnlijk tussen 521 v.Chr., het eerste regeringsjaar van Darius I, en 424, toen Darius II aan de macht kwam, Anu in plaats van Ištar de belangrijkste god van de stad werd. Na de verovering van het Nieuw-babylonische rijk door Cyrus in 539 v.Chr., kwam ook de predominantie van Marduk, de nationale god en de god van de hoofdstad Babylon, tot een eind. Provinciale centra, zoals Uruk, waren nu vrij om hun eigen pantheon te creëren, en men plaatste nu Anu aan het hoofd, immers hij was niet alleen de oude stadsgod van Uruk, maar stond ooit, voor Marduks opkomst als belangrijkste god aan het eind van het tweede millennium, samen met Enlil aan het hoofd van het nationale pantheon.

De colofon van de rituele tekst *TU 38*, waarin de dagelijkse offerpraktijk in de tempels van Uruk wordt beschreven, geeft duidelijk aan hoe de priesters van Uruk zich de cultus in hun stad voorstelden:

„Was-tablet (*lē`u*) (bevattende) de riten van de Anu-eredienst, de zuivere *šuluḥḥu*-reinigingsriten, de rituele voorschriften voor de koning, met inbegrip van (?) de goddelijke *šuluḥḥu*-reinigingsriten van de Rēš-tempel, de Ešgal-tempel, de Eanna-tempel en de (andere) tempels van Tiranna (= Uruk), de rituele handelingen van de exorcisten, de klaagzangers, de zangers en de handwerkslieden, zij allen, die dienstbaar zijn aan..., afgezien van alles met betrekking tot de leerlingen, in overeenstemming met de inhoud van de tabletten, die

⁸ P.-A. BEAULIEU, 1992.

Nabopolassar, koning van het Zeeland, heeft weggevoerd vanuit Uruk. En toen (?) zag Kidin-Anu van Uruk, de exorcist van Anu en Antu, afstammeling van Ekur-zakir, de hogepriester van de Rēš-tempel, deze tabletten in het land Elam en gedurende de regering van Seleucus en Antiochus, de koningen, kopieerde hij (deze tabletten) en bracht (ze) terug naar Uruk.”

Hier wordt duidelijk geprobeerd om tot een complete beschrijving van de cultus in Uruk te komen. Eerst worden de rituelen van de belangrijkste god, Anu, genoemd, gevolgd door de reinigingsrituelen. Dan wijst de schrijver op de rol van de koning in de cultus. Vervolgens worden de reinigingsrituelen van alle tempels in Uruk genoemd, waarna zij die verantwoordelijk zijn voor de uitvoering van de cultus worden opgesomd. Tenslotte komt de schrijver met een verklaring van de oorsprong van de cultusinstructies. Wij komen later nog uitvoerig op *TU* 38 terug.

De hoofdpersonen

Wie voerden de rituelen en ceremoniën in de tempels uit? Een algemeen woord voor priester bestaat niet in het Akkadisch. Het meest in de buurt komt nog de in de Laababylonische teksten vaak genoemde „tempelbetreder”, *ērib bīti*, d.w.z. iemand „die toegang heeft tot de tempel”.

Onder het cultuspersoneel dat bekend is uit de teksten, wordt de exorcist (*āšīpu*) het meest genoemd. Hij neemt het voortouw in veel rituele activiteiten, omdat hij geldt als expert op het gebied van de magie; hij was in staat om met behulp van allerlei magische handelingen het kwaad te neutraliseren en rituele reinheid te verkrijgen. Verder zijn er priesters die verantwoordelijk zijn voor de recitaties tijdens de rituelen, zoals de zanger (*nāru*) en de klaagzanger (*kalû*). De priester die in de tempel aan het hoofd staat, is de *aḫu rabû* „hogepriester”. Uit de teksten kennen wij nog meer functionarissen die een cultische functie hadden, maar ook anderen hadden (beperkt) toegang tot de tempel, zoals timmermannen, smeden, zegelsnijders, maar ook bakkers, slaggers etc.

Een belangrijke deelnemer in de cultus is de koning. Hij wordt zeer vaak genoemd, zowel in de rituele als in profane teksten. Het is interessant dat de teksten duidelijk laten zien dat de Grieks/Macedonische koning een actieve en vooraanstaande rol speelt in de inheemse, Babylonische cultus, zoals bijvoorbeeld in het Nieuwjaarsfeest (zie onder). De teksten bevatten mogelijk ook verwijzingen naar een speciale cultus voor de heerser en zijn familie, die tezamen met de cultus voor de Mesopotamische goden in de tempels werd uitgevoerd (de bij de Grieken en Romeinen goed bekende

heersercultus). Als dit waar is, dan is dit het enige bekende voorbeeld van Grieks/Macedonische invloed op de Babylonische cultus. Zo wordt bijvoorbeeld in het volgende citaat uit een astronomisch dagboek, dat een bezoek betreft van de strateeg van Babylonië aan Babylon (op 1 augustus 172 v.Chr.), gesproken over offers „voor het leven van de koning”:

„Die maand, op de 11e dag, ging de strateeg van [Babylonië] naar Babylon. Op de 13e dag [ging hij] naar E[sagila]. Zes schapenoffers aan Bēl, Bēltija, de grote goden [en voor het leven] van de koningen bracht hij. Die dag ging hij naar de *akitu*-tempel. Ten overstaan van Ištar van Babylon, de kronen (?!) van de grote goden, die er opgesteld stonden, bracht hij drie schapenoffers aan Bēl, Bēltija, Ištar van Babylon, de grote goden en voor het leven van de koning en hij boog zich neer. De [xe] dag ging hij <van Babylon> naar Seleucia, de residentie, aan de Tigris en het koningskanaal”.

(AD no. -171, B rev. 1'-8', U.E. 1-2)

De reguliere cultus

Een normale Babylonische dag (*ūmu*) was verdeeld in zes „wachten” (*maššartu*), drie gedurende de dag en drie gedurende de nacht, en in twaalf „dubbeluren” (*bēru*). De dag begon en eindigde bij zonsondergang, wanneer „de zon(negod) aan de horizon staat” (*šamaš izzaz*). Een cultische dag had evenwel een ander schema. Deze begon kort voor zonsopgang (*napāhu ša šamši*), gedurende het laatste dubbeluur van de nacht (*bēr mūši*), voordat de poorten van de tempels werden geopend, met de „ontwaken van de tempel” (*dik bīti*) ceremonie. Vervolgens werden de poorten geopend (*pīt bābi*), waarna in de ochtend twee verschillende maaltijden aan de in de tempel woonachtige goden werden aangeboden. Beide maaltijden werden in de avond opnieuw geserveerd. De cultische dag eindigde normaal gesproken met het sluiten van de tempelpoorten, tenzij er een nachtwake (*bajjātu*) werd gehouden.

De dagelijkse offerpraktijk (*ginû*) wordt uitgebreid beschreven in de rituele teksten. Vooral *TU 38*, een tekst die zeer gedetailleerde instructies bevat over de dagelijkse offers in de tempels van Anu, Ištar, Nanāja en de andere goden in Hellenistisch Uruk, is bijzonder informatief. Elke ochtend werd aan de goden in de tempels een hoofdmaaltijd (*naptan rabû ša šēri*) en later een iets minder uitgebreide tweede maaltijd (*tardennu ša šēri*) aangeboden. Ook in de avond werden een hoofdmaaltijd en een tweede maaltijd geserveerd (*naptan rabû u tardennu ša lîlât*). De tekst beschrijft de enorme hoeveelheden voedsel die door de priesters aan de goden werden aangeboden, eerst aan Anu, daarna aan Antu, Ištar en Nanāja in de Rēš-tempel, de Ešgal-tempel en de Ešarra-tempel (een

heiligdom, ook wel Baramah genoemd, dat zich boven op de tempeltoren van Anu bevond). Pas aan het eind van de tekst worden ook de Eanna-tempel en de andere heiligdommen van Tiranna (= Uruk) kort besproken.

De voorkant van het kleitablet, waarop de tekst is geschreven, begint met het opsommen van een aantal dranken, waaronder verschillende soorten bier, melk en wijn. De tekst noemt ook reisproviand die de goden nodig hebben, wanneer zij op processie gaan (*šidītu ilāni*).

Vervolgens bespreekt de tekst de hoeveelheden meel die de molenaar dagelijks moest aanleveren en die gebruikt werden om brood en cake te maken voor de vier maaltijden. Men is hierbij zeer precies: de hoeveelheid van 1 *pūru*-container = 3 kor en 3 *pānu* gerst- en emmermeel = (in sexagesimale cijfers) 1,48 seah (*sūtu*) = (in decimale cijfers) 108 seah, „in overeenstemming met een vaste standaardmaat van 10 *manū*”, zoals de tekst zegt. Dit wordt dan nog verder gespecificeerd: de 108 seah meel bestaat uit 81 seah gerstenmeel en 27 seah emmermeel. Dit betekent dat, uitgaande van de Nieuw-/Laatbabylonische standaard van 1 seah = 6 liter, er elke dag de enorme hoeveelheid van 648 liter meel (486 liter gerstenmeel en 162 liter emmermeel) werd aangeleverd.

Aan het eind van de voorkant van het tablet worden de hoeveelheden dadels, vijgen, rozijnen en de z.g.n. *hiššašātu*-cakes beschreven.

Op de achterzijde komen de hoeveelheden vlees aan de orde: vooral rund en schaap, maar ook lam, eend, gans en tortelduif; de tekst noemt ook struisvogel- en eendeneieren. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen vlees van eerste kwaliteit en vlees van mindere kwaliteit.

Hoewel we er met A. FALKENSTEIN⁹ vanuit mogen gaan dat de tekst geschreven is voor propagandadoelenden (rechtvaardiging van de Anu-heerschappij door de priesters van Uruk) en de genoemde hoeveelheden zeker overdreven kunnen zijn, geeft de tekst ons een unieke kijk in de dagelijkse offerpraktijk in de tempels van Uruk.

Andere rituele teksten geven ons meer informatie over hoe precies werd geofferd.

Soms noemen de teksten niet alleen de tempel waar geofferd werd, maar verwijzen zij naar een specifieke plek, bijvoorbeeld naar een plein in een tempel, of naar het dak bovenop een tempel. Maar ook buiten de tempel kon geofferd worden, zoals in het open land buiten de stad of aan de oever van een rivier. Het moest in ieder geval een plek zijn die afgescheiden was, zodat onbevoegden en daarmee het kwaad geen toegang hadden.

⁹ *Topografie von Uruk, I. Teil: Uruk zur Seleukidenzeit*, 1941, 8-9.

In de tempel stonden de beelden van de goden in de cella. Deze ruimte werd gedurende het uitvoeren van de offers en plengoffers afgesloten met behulp van gordijnen (*šiddu*). De offers werden gebracht op offertafels (*paš-šūru, paīru*), die voor de godenbeelden in de cella werden neergezet. De tafelschikking (*tabnītu*) bestond waarschijnlijk uit schalen, kommen etc. waarin het voedsel en de dranken op de offertafel werden geserveerd. Voor het schikken van deze offertafel was een aparte functionaris verantwoordelijk (*mubannû*). Uit de teksten is ook het begrip *riksu* bekend, dat waarschijnlijk een verzamelbegrip was voor allerhande objecten die nodig waren bij het offeren, zoals de offertafel, een kom voor heilig water (*egubbû*), het wierookvat (*nignakku*), gebruikt bij fumigatie en reinigingsriten, en verder de kommen, bekertjes en schalen die nodig waren om het voedsel te serveren. Waarschijnlijk werden onder het begrip *riksu* ook de offers zelf begrepen.

Fumigatie is een religieuze handeling, waarbij gerst, aromatica, meel en wierook op een wierookvat werden uitgestrooid (*sarāqu*). De rook die hierbij ontstond ervoeren de goden als aangename geur en in die zin is het vergelijkbaar met een offer. De plaats waar geofferd werd, maar ook de personen die bij het offeren betrokken waren, moesten rein zijn. De tempel werd geconsecreerd (*hub bīti*) en gereinigd door de *āšīpu*-exorcist, de vloer werd geveegd (*šabātu*) en besprenkeld (*salāhu*) met water. De priester die het offerritueel uitvoerde ging eerst over tot het ritueel wassen van zichzelf (*ramāku*). De teksten spreken vaak over het wassen van de handen (*mê qāti*). Na het gereedmaken van de offerplaats ging men over tot het brengen van de offers en het plengoffer.

Speciale cultische feesten

Uit de teksten zijn ook ceremoniën bekend die op een aantal (meestal vier) vaste dagen in de maand werden gevierd. Een aantal van deze maandelijke feesten kennen wij bij naam (zoals *eššēšu, lubuštu, šalām bīti* en anderen). Jammer genoeg vertellen de teksten ons niet hoe deze maandelijke ceremoniën precies werden uitgevoerd.

Wij kennen ook een aantal jaarlijks terugkerende rituelen en cultische feesten. Het bekendst is het nieuwjaarsfeest. Het behoort tot de oudste jaarlijkse feesten. De eerste verwijzingen dateren uit de Fara-periode (2500 v.Chr.). In het eerste millennium werd het feest tweemaal per jaar gevierd, in het voorjaar (in de eerste Babylonische maand Nisannu) en najaar (in de zevende maand Tašritu). Het eerste stond min of meer voor het begin van het civiele jaar, terwijl het tweede het cultische jaar opende. Het belang-

rijkste doel van het feest was om de goden te bewegen de koning opnieuw voor een jaar in zijn functie als heerser over het land te benoemen. Daarnaast diende het volk verzekerd te worden dat het nieuwe jaar voorspoedig en vreedzaam zou worden. Over het nieuwjaarsfeest is veel gepubliceerd¹⁰.

Dankzij de rituele teksten, kroniektteksten, administratieve en economische teksten en de astronomische dagboeken hebben we een aardig beeld over de wijze waarop het feest in de Hellenistische periode gevierd werd. In Uruk begon het feest in de zevende maand met zeven dagen voorbereidingen. Daarna vertrok op de achtste dag een processie met het beeld van Anu aan het hoofd naar de *akītu*-tempel buiten de stad. Wat daar precies gebeurde, weten wij niet, maar de processie keerde op dag negen terug naar de Rēš-tempel, waarna het feest nog twee dagen doorging. Hoewel we minder weten over het feest in de eerste maand, zal het waarschijnlijk erg veel geleken hebben op het najaarsfeest in de maand Tašrītu.

Over het feest in de zevende maand in Babylon hebben we te weinig informatie om uitspraken te kunnen doen, maar over het feest van de eerste maand weten we meer. Het begon net als in Uruk met zeven dagen voorbereidingen. Op de achtste dag vertrok de processie met aan het hoofd het beeld van Bēl-Marduk naar de *akītu*-tempel, om pas op de elfde dag terug te keren naar de Esagila-tempel in de stad, waarna het feest ook direct was afgelopen. Een bekende passage betreft het verschijnen van de koning voor Bēl-Marduk (op de vijfde dag van het feest). Nadat hij Esagila is binnengetreden, wacht hij in de voorcella op de hogepriester die zich bij Bēl in de cella bevindt:

„Wanneer de koning voor Bēl is aangekomen, verlaat de priester (de cella) en neemt (de koning) de scepter, ring en staf af. Ook de kroon van het koningschap neemt hij (hem) weg. Hij brengt deze (voorwerpen) binnen voor Bēl. Hij legt ze tegenover Bēl op een zetel neer. Hij verlaat (vervolgens weer de cella) en slaat de koning op de wang. Hij laat [de koning] achter hem gaan staan en brengt hem naar binnen voor Bēl. [Vervolgens] trekt hij aan zijn oren (en) laat hem op de grond knielen. [Samen m]et de koning zegt hij eenmaal: «[ik heb niet] gezondigd, heer van de landen, ik heb uw goddelijkheid niet veronachtzaamd, [ik heb] Babylon [niet] vernietigd, ik heb haar verwoesting niet bevolen, [ik heb] Esagila [niet] doen wankelen, ik heb haar riten niet in vergetelheid doen geraken, [ik heb] de wangen van de bevoorrechte burgers (van Babylon) [niet] geslagen, ik heb hen [niet] vernederd, [ik heb goed gezorg]d voor Babylon, ik heb haar buitenmuren niet vernietigd!»”

(*RAcc.*, 415-428)

¹⁰ Ook in *Phoenix* is over het nieuwjaarsfeest geschreven: K. VAN DER TOORN, Het Babylonische Nieuwjaarsfeest, *Phoenix* 36,1 (1990), 10-29.

Vervolgens is er een breuk in de tekst, maar waarschijnlijk moest de koning na deze toespraak de cella verlaten. Waar de tekst weer begint, spreekt de hogepriester de koning toe en verzekert hem ervan dat Bēl zijn koningschap verlengt. Hij krijgt de voorwerpen die zijn koningschap symboliseren, de scepter, ring, staf en kroon, terug. Daarna geeft de hogepriester de koning opnieuw een klap op zijn wang: indien er tranen verschijnen, is Bēl tevreden, maar als dit niet gebeurt zal Bēl voor de ondergang van de koning zorgen.

Wij zijn goed geïnformeerd over een ritueel waarin de keteltrom centraal staat. De keteltrom (*lilissu*), een muziekinstrument meestal gemaakt van brons, is een bekend cultusobject. Het werd al in de Oudakkadische tijd gebruikt, vooral om het kwaad af te wenden. We komen de trom zowel in rituele als niet rituele teksten tegen. Een mooi voorbeeld is een ritueel dat wordt uitgevoerd gedurende een verduistering van de maan. In een tekst uit Hellenistisch Uruk (*BRM 4, 6 + BM 134701*) wordt dit ritueel uitvoerig beschreven. Het moest worden uitgevoerd totdat de eclips was geëindigd en had als doel om de kwade gevolgen van zo'n eclips te neutraliseren.

„Op de dag van de verduistering van de maan dragen (de priesters) de bronzen *halhallatu*-trom, de bronzen *manzû*-trom en de bronzen keteltrom terug van de opslagruimte (?) en plaatsen deze naast (?) de „Cultussokkel, de plaats van de Harp” (*BÁRA.KI.BALAG*). Zodra de verduistering van de maan begint, trekken de klaagpriesters een linnen gewaad aan. Zij bedekken hun hoofden met kapotgetrokken *lubāru*-kleding. Zij heffen klaagliederen, weelachten en gehuil aan voor de verduisterde maan. Jij giet 3 meelhopen uit voor de keteltrom in de „Magische cirkel van meel”. Jij plaatst (vervolgens) een *kukkubbu*-kruik (gevuld) met „Tranen van de heilige tamarisk” en water aan de rechterzijde van de drie genoemde meelhopen in de „Magische cirkel van meel”, (dit alles) ten behoeve van de procedures van de klaagpriesters, staande in de richting van de verduisterde maan.

... (de klaagzangers zingen vervolgens een aantal klaagliederen)...

Wanneer de verduistering is opgeklaard,... de bronzen keteltrom en hij neemt (?) de meelhopen en de *kukkubbu*-kruik (gevuld) met „Tranen van de heilige tamarisk” en gooit (alles) in de rivier”.

(*BRM 4, 6, rev. 42'-55'*)

Heel bekend is het ritueel dat zich bezig houdt met het bedekken (*arāmu*) van de trom met een huid van een stier (fig. 2). Het ritueel is zowel in Nieuwassyrische als in Hellenistische teksten geattesteerd. De Uruk Tekst *TU 44* bevat de meest complete versie. De tekst begint met:

„Wanneer jij de keteltrom wilt gaan bedekken (ga als volgt te werk). Een deskundig persoon (*ummānu*) inspecteert zorgvuldig een niet-gecastreerde zwarte stier, waarvan de hoorns en hoeven intact zijn, van zijn kop tot de punt van

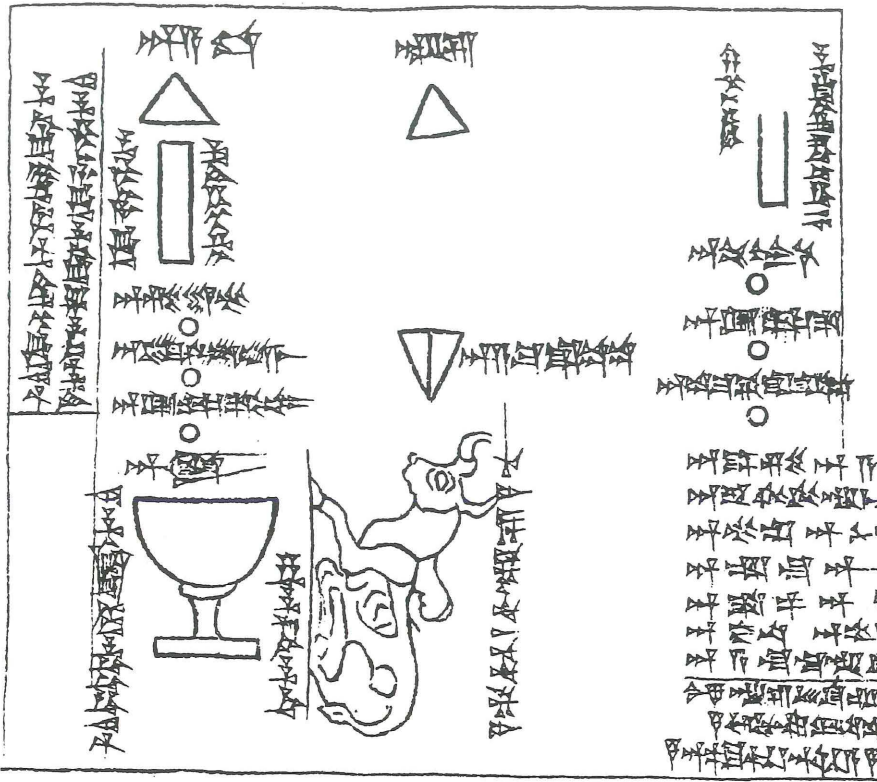

Fig. 2. — Afbeelding op een kleitabiet van de opstelling van cultusvoorwerpen en godsymbolen voor het ritueel voor het bedekken van de trom. De driehoeken bovenaan geven de positie voor Anu en Enlil aan; de rechthoek is volgens het bijschrift een „perfecte offertafel” (*paṭīru*), waar de god Lugalgirra een plek vond; de offertafel aan de rechterkant was voor Meslamta’ea. Linksonder is de vergoddelijkte trom (*lilissu*) afgebeeld, die volgens het bijschrift naar het oosten moet worden opgesteld. De stier die de huid voor de trom zal leveren moet volgens het bijschrift in de richting van Enlil kijken en wordt met het sterrenbeeld Taurus geïdentificeerd. De omgekeerde driehoek en de zes circels (die wellicht als hoopjes meel mogen worden opgevat) stellen andere goddelijke deelnemers aan het ritueel voor. Uit *TU 47 rev.*

zijn staart. Als zijn lijf pikzwart is, zal het worden genomen voor de rituelen en rituelen. Maar als het gestippeld is met 7 witte haarplukjes (die lijken) op sterren, (of wanneer) het is geslagen met een stok of geraakt met een zweep, dan wordt (de stier) niet genomen voor de rituelen en rituelen”.

(*TU 44, I 1-6*)

Een zwarte stier wordt uitgekozen en geslacht. De huid wordt op een ingewikkelde wijze geprepareerd. Twaalf kleine godenbeeldjes van brons worden in de trom geplaatst, waarna hij wordt afgedekt met de huid van de stier. Nadat de trom gereinigd en geconsacreerd is, wordt hij bij de godenbeelden in de tempel geplaatst. Hier eindigt het ritueel. Hoewel er verschillende versies van het ritueel bekend zijn, laten de teksten toch een zeer sterke continuïteit van de traditie zien.

Wij weten uit o.a. de kroniektteksten en de astronomische dagboeken dat gedurende de Hellenistische periode in Babylonië veel gebouwd en herbouwd werd. Het is dus niet verbazingwekkend dat wij in het corpus van rituele teksten ook rituelen tegenkomen die hierop betrekking hebben. In *TU 46* wordt eerst (op de voorzijde van het tablet) uitvoerig beschreven welke ceremoniën, offers en klaagliederen moesten worden uitgevoerd bij de bouw van een tempel. Hierbij wordt ook gerefereerd aan een ceremonie met de „eerste steen” (*libittu mahṛītu*), uitgevoerd door de bouwmeester (*itinnu*). Het betreft hier waarschijnlijk een steen die was verwijderd uit de oude tempel en opnieuw werd gebruikt bij de bouw van de nieuwe tempel; omdat de steen de essentie vertegenwoordigt van de oude tempel, het huis van de godheid, wordt op deze wijze de continuïteit van de verering van deze godheid gegarandeerd.

„De bouwmeester van die tempel trekt een schoon gewaad aan. Hij plaatst een tinnen armband om zijn pols. Hij neemt een bijl (gemaakt) uit lood en verwijderd de „eerste steen”. Hij plaatst deze (vervolgens tijdelijk) in een afgesloten tempel”.

(*TU 46*, obv. 13-15)

De ceremonie wordt afgesloten met offers, plengoffers en een klaaglied die worden uitgevoerd voor de steen. Over het herplaatsen van de steen in de nieuwe tempel wordt niet gesproken. De achterzijde van *TU 46* betreft de bouw van een tweede tempel. Ter afsluiting nog een citaat:

„Wanneer de fundering (van de eerste tempel) is gelegd, in een geschikte maand, op een gunstige dag open jij de (oude) fundering van de (tweede) tempel. Tijdens het leggen van de (nieuwe) fundering van de tempel, maak jij vijf offertobereidingen gereed voor Sîn, Marduk, Ninmah, Kulla en N[inšub]ur. ... (er worden vervolgens een aantal offers en plengoffers uitgevoerd en klaagliederen gezongen)...

(Vervolgens) verwijder jij de offertobereidselen en legt de fundering van die tempel. Tot het moment dat (aan het bouwen van) die tempel een einde komt, stop je niet met het uitvoeren van de *muhḥuru*-offers (en) de *taqribtu*-klaagliederen. Wanneer (?) het fundament is gelegd, consacreer jij het terrein met *takpirtu*-riten”.

(*TU 46*, rev. 2-13)

Conclusie

Het is duidelijk geworden dat na de verovering van Alexander de Grote in 331 v. C. de Babylonische cultus in de tempels van Uruk en Babylon belangrijk blijft. Het omvangrijke corpus rituele teksten is hiervan een indrukwekkend getuigenis. De niet-religieuze teksten bevatten voldoende aanwijzingen (het noemen van goden, tempels en priesters, het verwijzen naar rituelen en ceremoniën, de theophore elementen in persoonsnamen) dat de cultus zoals die in de rituele teksten wordt beschreven daadwerkelijk in de Hellenistische periode werd gepraktiseerd. Van Grieks/Macedonische invloed op de Babylonische cultus is, mogelijk m.u.v. de heersercultus, niets gebleken. In tegendeel, voor zover we kunnen zien vertoont de Babylonische cultus een verbazingwekkende continuïteit van de traditie. De religieuze praktijk in Hellenistisch Uruk en Babylon wijkt niet wezenlijk af van die in oudere perioden. Dit hoeft ons ook niet te verbazen: het laat eens te meer zien hoezeer de Babyloniërs zich verbonden voelden met en respect hadden voor hun eigen eeuwenoude tradities.

Bibliografie

- P.-A. Beaulieu, *Antiquarian Theology in Seleucid Uruk*, *ASJ* 14 (1992), 47-75.
F. Blome, *Die Opfermaterie in Babylonien und Israel*. Teil I, Rome, 1934.
L.T. Doty, *Cuneiform Archives from Hellenistic Uruk*, diss. Yale, 1977 (University Films International, Michigan).
S.B. Downey, *Mesopotamian Religious Architecture. Alexander through the Parthians*, Princeton, 1988.
A. Falkenstein, *Topografie von Uruk, I. Teil: Uruk zur Seleukidenzeit*. Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka, Band 3, Leipzig, 1941.
G. Furlani, *Il sacrificio nella religione dei Semiti di Babilonia e Assiria*, Rome, 1932.
G. Furlani, *Riti babilonesi e assiri*, Udine, 1940.
M. Geller, *The last wedge*, *ZA* 87 (1997) 43-95.
A.R. George, *Babylonian Topographical Texts*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 40, Leuven, 1992.
M.J.H. Linsen, *The Cults of Uruk and Babylon. The Temple Ritual texts as Evidence for Hellenistic Cult Practices*, *Cuneiform Monographs* 25, Leiden, Boston, 2004.
G.J.P. McEwan, *Priest and Temple in Hellenistic Babylonia*, *Freiburger altorientalische Studien* 4, Wiesbaden, 1981.
J. Oelsner, *Materialien zur babylonischen Gesellschaft und Kultur in hellenistischer Zeit*, *Assyriologia* VII, Budapest, 1986.
B. Pongratz-Leisten, *Ina sulmi irub*, *Baghdader Forschungen* 16, Mainz am Rhein, 1994, met de recensies van A.R. George, *BiOr* 53 (1996), 363-395 en W.G. Lambert, *RA* 91 (1997), 49-80.

- M. Rutten, *Contrats de l'époque séleucide conservé au Musée du Louvre*, Paris, 1935.
- O. Schroeder, Das Pantheon der Stadt Uruk in der Seleukidenzeit auf Grund von Götterlisten und theophoren Personennamen in Kontrakten dieser Zeit, *SPAW* 41 (1916), 1180-1196.
- S. Sherwin-White & A. Kuhrt, *From Samarkhand to Sardis. A new approach to the Seleucid empire*, London, 1993.
- R.J. van der Spek, The Babylonian Temple during the Macedonian and Parthian Domination, *BiOr* 52 (1985), 541-562.

Afkortingen

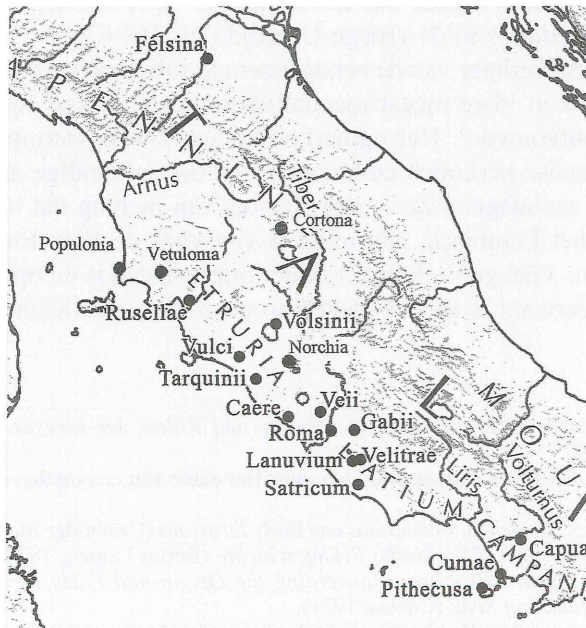
- ASJ = *Acta Sumerologica*
- BiOr = *Bibliotheca Orientalis*
- BM = Inventarisnummer van spijkerschrifttabletten in de verzameling van het British Museum, London.
- BRM = *Babylonian Records in the Library of J. Pierpont Morgan*
- RA = *Revue d'Assyriologie*
- RAcc = F. THUREAU-DANGIN, *Rituels accadiens*, Paris, 1921
- SPAW = *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse.*
- TU = F. THUREAU-DANGIN, *Tablettes D'Uruk à l'usage des prêtres du Temple d'Anu au temps des Séleucides*, Paris, 1922 (Musée du Louvre. Textes cunéiformes Tome VI)
- ZA = *Zeitschrift für Assyriologie*

DE HERKOMST DER ETRUSKEN

FRED C. WOUDHUIZEN

Modellen

Het probleem van de herkomst der Etrusken houdt de gemoederen al bezig sinds de Oudheid. Allereerst is er het getuigenis van Herodotos van Halikarnassos (5de eeuw v. Chr.), die ons informeert dat de Etrusken een volksplanting van de Lydiërs in westelijk Klein-Azië zijn. Deze Lydiërs zouden tijdens een hongersnood vanuit Smyrna de boot hebben gepakt en naar Italië zijn gevaren, om zich te vestigen in het gebied van de Umbriërs (*Historiën* I, 94). Daartegenover staat de opinie van Dionysios van Halikarnassos (1ste eeuw v. Chr.), die op basis van een vergelijking van de zeden en de taal van de Lydiërs en van de Etrusken in zijn tijd tot de conclusie komt dat deze twee volken niets met elkaar gemeen hebben

Figuur 1: Kaart van Etrurië.

(*Romeinse Oudheden* I, 25-30). Hij trekt hieruit de gevolgtrekking dat de Etrusken niet uit Lydië komen, maar altijd in Italië hebben gewoond (cf. figuur 1).

Zo verdeeld als de meningen in de Oudheid waren, zo zijn zij dat ook nu nog in de huidige tijd. Een groot deel van de geleerden is van mening dat de Etrusken autochtoon zijn in Italië. Conform deze mening vormen zij een restgroep van vóór de Indo-Europese volksverhuizingen die de Italische volken als Umbriërs, Osken, Latijnen, en Falisken naar Italië brengen. Hun taal is dan ook met geen enkele andere taal ter wereld vergelijkbaar, behalve met die van de Lemniërs zoals die geattesteerd is voor de beroemde stele van Kaminia (Lemnos). Deze enige linguïstische connectie die door de aanhangers van het autochtonie-model wordt erkend, wordt op twee manieren verklaard. In de eerste plaats, analoog aan het Etruskisch in Italië, als een restgroep van vóór de Indo-Europese volksverhuizingen in het Egeïsche gebied van ca. 2300 v. Chr.¹ In de tweede plaats als het gevolg van een kolonisatie van Etrusken vanuit Italië naar het noord-Egeïsche gebied².

Tegenwoordig zwaar in de minderheid onder de geleerden, maar hardnekkig, zijn de oriëntalist die met Herodotos van mening zijn dat de Etrusken uit Klein-Azië komen. Deze laatste categorie van geleerden is weer onder te verdelen in twee subgroepen, namelijk zij die de kolonisatie van Etrurië aan het eind van de late Bronstijd (ca. 1200 v. Chr.) situeren³ en zij die deze gebeurtenis in de vroege IJzertijd (ca. 750-675 v. Chr.) plaatsen⁴. Een vertegenwoordiger van de eerstgenoemde subgroep is professor ROBERT BEEKES, die zijn visie meest recentelijk in een bijdrage aan *Bibliotheca Orientalis* ontvouwde⁵. Het opmerkelijke aan zijn opvatting is echter dat hij de oriëntaalse herkomst combineert met de taalkundige analyse van de autochtonie-aanhangers. Zo is ook BEEKES van mening dat het Etruskisch, samen met het Lemnisch, een relict is van vóór de Indo-Europese volksverhuizingen. Veel gebruikelijker onder oriëntalist is de opvatting dat het Etruskisch verwant is aan de Indo-Europese talen van Klein-Azië, en dan

¹ M. PALLOTTINO, *Etruskologie, Geschichte und Kultur der Etrusker* (Basel-Boston-Berlin 1988) 98.

² L.B. VAN DER MEER, Etrusken op Lemnos, Het einde van een mythe, *Hermeneus* 69, 3 (1997) 180-183.

³ H. HENCKEN, *Tarquinia, Villanovans and Early Etruscans* (Cambridge Massachusetts 1968).

⁴ F. SCHACHERMEYR, *Etruskische Frühgeschichte* (Berlin-Leipzig 1929); voor de chronologie, zie I. STRØM, *Problems Concerning the Origin and Early Development of the Etruscan Orientalizing Style* (Odense 1971).

⁵ R.S.P. BEEKES, The Prehistory of the Lydians, the Origin of the Etruscans, Troy and Aeneas, *Bibliotheca Orientalis* 59, 3/4 (mei-augustus 2003) 205-239.

met name het Luwisch⁶. Deze laatste taal werd gedurende de late Bronstijd en vroege IJzertijd in het zuiden en westen van Anatolië geschreven en gesproken en kent volgens mij een dialectale ontwikkeling gedurende de IJzertijd die leidt tot het Lycisch en Lydisch van de Klassieke periode⁷.

Nu is er wel bewijs voor niet-Indo-Europese restgroepen in Klein-Azië. Zo hebben we het Ḫattisch, de taal van de oorspronkelijke bewoners van Ḫattuša, de hoofdstad der Hettieten, zoals die voor Hettitische teksten uit het 2de millennium v. Chr. is geattesteerd. En het Ḫurritisch, de taal van het rijk van Mittanni, dat lange tijd een rivaal was van de Hettieten. Deze laatste taal leeft voort gedurende de vroege IJzertijd in het Urartees. Tenslotte is er natuurlijk het Semitisch, dat in de vorm van Akkadisch als *lingua franca* voor de internationale correspondentie tussen de grote rijken van het 2de millennium v. Chr. fungeerde — een functie die in de vroege IJzertijd door het Aramees wordt overgenomen. Maar al dit bewijs heeft, behoudens tweetalige inscripties van het Aramees met het Lycisch en het Lydisch, uitsluitend betrekking op het midden, oosten, en zuid-oosten van Klein-Azië. In het westen van Klein-Azië is de situatie veel minder gecompliceerd. Hier treffen wij slechts twee taalgroepen aan, die beide Indo-Europees zijn, namelijk het Luwisch, dat, zoals gezegd, in de vroege IJzertijd een dialectale ontwikkeling kent die leidt tot het Lycisch en Lydisch, en het Thracο-Phrygisch, vermoedelijk in de Bronstijd al de voertaal in de Troas⁸ en na de val van het Hettitische rijk ca. 1200 v. Chr. verder verspreid tot op de Anatolische hoogvlakte. Weinig ruimte dus voor een pre-Indo-Europese restgroep — een postulaat dat BEEKES uitsluitend baseert op de taalkundige analyse van de Lemnos-stele zoals die *en vogue* is onder de autochtonie-aanhangers.

⁶ P. MERIGGI, Osservazioni sull'Etrusco, *Studi Etruschi* 11 (1937) 129-201; E. LAROCHE, Réflexions sur des problèmes de linguistique étrusque, *Revue Études Latines* 38 (1961) 70-72.

⁷ Voor Lydisch als een Luwisch dialect, zie F.C. WOUDHUIZEN, Lydian: Separated from Luwian by three signs, *Talanta* 16-17 (1984-5) 91-103; IDEM, The Sardis Bilingue Reconsidered, *Orpheus* 0 (1990) 90-106, spec. 100-104. In het algemeen, echter, wordt het Lydisch als nauwer verwant aan het Hettitisch beschouwd, of als een zelfstandige taal die net zo vroeg als het Hettitisch, Luwisch, en Palaïsch van het gemeenschappelijk Indo-Europese Anatolisch is afgesplitst. Men is het er hierbij wel over eens dat de oude benaming van de late Bronstijd voorganger van Lydië, het koninkrijk Arzawa (met hoofdstad Ephesos), Luwiya is geweest en dat de voertaal hier Luwisch is geweest.

⁸ L.A. GINDIN, *Troja, Thrakien und die Völker Altkleinasiens, Versuch einer historisch-philologischen Untersuchung* (Innsbruck 1999). De recente vondst van een Luwisch hieroglyfisch zegel in Troje bewijst natuurlijk niet dat de voertaal Luwisch is geweest: het kan een importstuk betreffen.

Autochtonie

De opvatting van Dionysios van Halikarnassos dat de Etrusken in zeden en taal verschillen van de Lydiërs is ongetwijfeld voor de periode waarin hij leeft, de 1ste eeuw v. Chr., op zichzelf een juiste waarneming. Maar, als er sprake is geweest van kolonisatie van Etrurië uit Lydië zoals Herodotos ons wil doen geloven, dan heeft deze ruim 6 tot 11 eeuwen voor zijn tijd plaatsgevonden. In deze periode zouden de zeden en de taal zich in Lydië en Etrurië onafhankelijk van elkaar hebben ontwikkeld, wat de verschillen verklaart. Van veel groter belang is het dan ook om te weten of de Etruskische zeden en taal een grotere gelijkenis met die van de Lydiërs vertonen wanneer deze zich voor het eerst manifesteren, in de late 8ste en vroege 7de eeuw v. Chr.

Voorts is het interessant om vast te stellen wat Dionysios' drijfveer is om de Tyrrheniërs, zoals de Etrusken in het Grieks heten, los te koppelen van de Pelasgen, eveneens een van de vóór-Griekse bevolkingsgroepen in het Egeïsche gebied. In oudere bronnen, zoals bijvoorbeeld Thucydides' *Peloponnesische Oorlog* IV, 109 (5de eeuw v. Chr.), worden deze twee bevolkingsgroepen steevast met elkaar vereenzelvigd. Het antwoord op deze vraag geeft Dionysios zelf in zijn inleiding. Hij wil bewijzen dat de grondleggers van Rome eigenlijk Grieken zijn (*Romeinse Oudheden* I, 5, 1; cf. I, 17, 1; I, 60, 3). De Pelasgen, die een rol hebben gespeeld in de vroegste geschiedenis van Rome, komen volgens de overlevering oorspronkelijk uit Griekenland. Dit is voor Dionysios aanleiding om vast te stellen dat zij eigenlijk een Grieks volk zijn. In werkelijkheid zijn de Pelasgen zoals gezegd een vóór-Griekse bevolkingsgroep. Dezelfde truc kan hij niet uithalen met de Tyrrheniërs, omdat de identificatie van deze laatsten als Grieken natuurlijk volstrekt ongeloofwaardig is. De ontkoppeling van Tyrrheniërs en Pelasgen leidt echter tot absurde gevolgtrekkingen, zoals bijvoorbeeld dat de taal van de bewoners van Cortona, die Dionysios als Pelasgen beschouwt, niet dezelfde zou zijn als die van de Tyrrheniërs (*Romeinse Oudheden* I, 29, 3). Talloze inscripties bewijzen het tegendeel: de taal van de bewoners van Cortona is gewoon Etruskisch. Ook vraagt men zich af waar de Tyrrheniërs zich dan wel moeten bevinden als de Pelasgen hun land bewonen. Tenslotte is de wijze waarop Dionysios de Pelasgen uiteindelijk laat verdwijnen om plaats te maken voor Tyrrheniërs uiterst suspect: hij laat ze bij wijze van spreken oplossen in de ruimte! Kortom, het verhaal waarop de aanhangers van het autochtonie-model zich baseren rammelt aan alle kanten.

Ook de verklaring van de relatie van het Etruskisch met de taal van de Lemniërs levert binnen het autochtonie-model problemen op. De eerste ver-

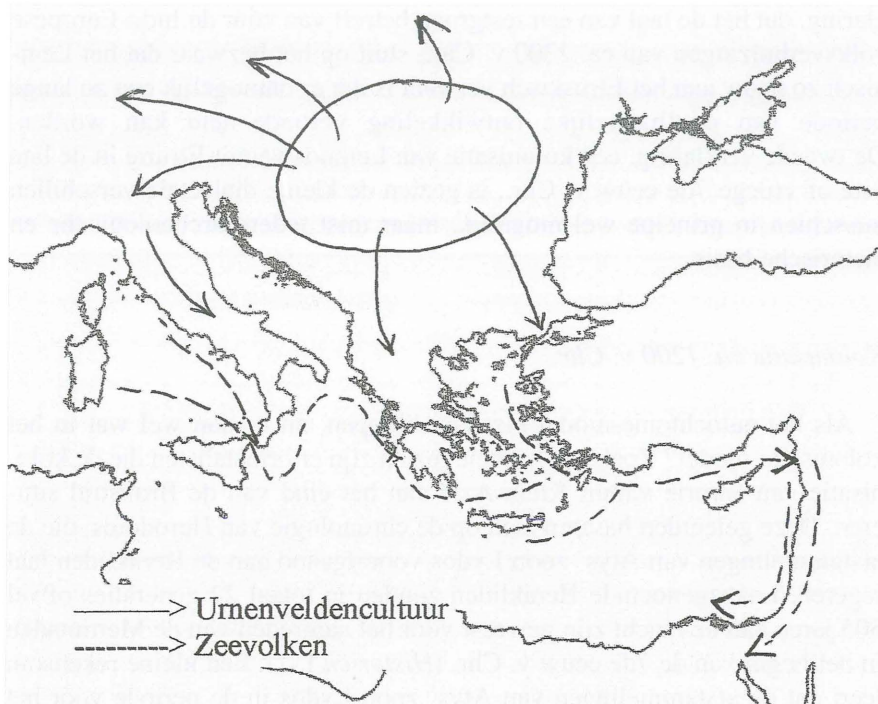
klaring, dat het de taal van een restgroep betreft van vóór de Indo-Europese volksverhuizingen van ca. 2300 v. Chr., stuit op het bezwaar dat het Lemnisch zo nauw aan het Etruskisch verwant is dat er onmogelijk een zo lange periode van onafhankelijke ontwikkeling verondersteld kan worden. De tweede verklaring, een kolonisatie van Lemnos vanuit Etrurië in de late 8ste of vroege 7de eeuw v. Chr., is gezien de kleine dialectale verschillen misschien in principe wel mogelijk, maar mist iedere archeologische en historische basis.

Kolonisatie ca. 1200 v. Chr.

Als het autochtonie-model niet kan kloppen, zit er dan wel wat in het kolonisatie-model? Zoals we hebben gezien zijn er oriëntalistie die de kolonisatie van Etrurië vanuit Klein-Azië aan het eind van de Bronstijd situeren. Deze geleerden baseren zich op de chronologie van Herodotos, die de afstammelingen van Atys' zoon Lydos voorafgaand aan de Herakliden laat regeren. Laatstgenoemde Herakliden zouden in totaal 22 generaties ofwel 505 jaren aan de macht zijn geweest voor het aantreden van de Mermnaden in het begin van de 7de eeuw v. Chr. (*Historiën* I, 7). Een kleine rekensom leert dat de afstammelingen van Atys' zoon Lydos in de periode vóór het begin van de 12de eeuw v. Chr. moeten hebben geleefd. Herodotos zegt er echter bij dat de bevolking van Sardis en omgeving naar Lydos Lydiërs is genoemd, terwijl zij daarvoor Maeoniërs heetten. Nu is Maeoniërs de aanduiding van de Lydiërs in het epos van Homeros, dat zich voornamelijk in de late Bronstijd afspeelt. De naam Lydiërs moet dan ook bijgevolg pas in de vroege IJzertijd in zwang zijn geraakt. Ergo: de chronologie van Herodotos deugt niet.

Ook vanuit een archeologische invalshoek is de kolonisatie van Etrurië vanuit Klein-Azië aan het eind van de Bronstijd uiterst onwaarschijnlijk. In deze periode wordt Italië weliswaar gekenmerkt door de introductie van een nieuwe archeologische cultuur, de zogenaamde proto-Villanova (= een voorloper van de latere Villanova), maar deze heeft nauwe relaties met de Europese urnenvelden⁹. Het ligt dan ook voor de hand om aan te nemen dat nieuwe bevolkingsgroepen vanuit Europa Italië zijn binnengekomen. In deze bevolkingsgroepen kunnen wij naar alle waarschijnlijkheid de Italiëse volken der Umbriërs, Oskan, Latijnen, en Falisken herkennen, die qua

⁹ HENCKEN, *op. cit.*, 441, fig. 452; merk op dat Hencken de term pre-Villanova abusievelijk gebruikt voor proto-Villanova.

Figuur 2: Verspreiding van de urnenveldencultuur en de route van de zeevolken ca. 1200 v. Chr.

taal het dichtst bij het Keltisch en Germaans staan. In ieder geval hebben de Umbriërs dezelfde naam als de Germaanse stam der Ambronnen¹⁰, terwijl die van de Osken of Ausones verwant is aan Keltische ethnonymen zoals Ausci en Ausetani¹¹. De gevolgen van deze volksverhuizing zijn archeologisch tot in het Egeïsche gebied traceerbaar. Zo wordt urnenvelden-materiaal van Italiaans of centraal Europees type aangetroffen op eilanden als Kreta, Kos, en Euboia en op verschillende locaties op het Griekse vasteland¹². Kennelijk zijn er bevolkingsgroepen vanuit Italië verdreven of doorgetrokken naar het Egeïsche gebied. Dit is precies wat de Egyptische bronnen over de zeevolken ons leren, die immers melding maken van raids van de Shekesh, Shardana, en Weshesh, waarin wij de Italiaanse volken der Siceliërs

¹⁰ F. ALTHEIM, *Der Ursprung der Etrusker* (Baden-Baden 1950) 56-57.

¹¹ P. BOSCH-GIMPERA, *Two Celtic Waves in Spain* (London) 40.

¹² M. POPHAM, *The Collapse of Aegean Civilization at the End of the Late Bronze Age, The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe* (Oxford 20012) 277-303.

(= bewoners van Sicilië), Sardiniërs, en Osken mogen herkennen¹³. Deze hebben gemene zaak gemaakt met volken uit het oost-Mediterrane bekken als de Ekwesh, ofwel Akhaiers uit Griekenland, Peleset, ofwel Pelasgen uit het Egeïsch gebied, en Lukka, ofwel Lyciërs uit zuid-westelijk Klein-Azië. Binnen het autochtonie-model wordt aangenomen dat de Teresh, ofwel Tyrrheniërs, naar analogie van de Shekelesh en Shardana ook uit Italië afkomstig zouden zijn¹⁴, maar dat lijkt in het licht van hun Egeïsche woonplaatsen in de vroegste Griekse historische bronnen niet erg waarschijnlijk. In ieder geval is de richting van de volksverhuizingen in deze periode duidelijk van west naar oost, en niet andersom (zie figuur 2). Alleen om deze reden al past Herodotos' kolonisatie-model niet in de periode van de zeevolken.

Kolonisatie ca. 750-675 v. Chr.

De vraag die ons rest is of Herodotos' kolonisatie-model wél past in de vroege IJzertijd. Dit is de periode van de verkenning en kolonisatie van het west-Mediterrane bekken door de Phoeniciërs en de Grieken. Was er onder deze verkenners en kolonisatoren van het verre Westen ook een derde groep, namelijk die van de Luwiërs van westelijk Anatolië?

In de eerste plaats is het van belang om op te merken dat er in Etrurië pas vanaf ca. 700 v. Chr. sprake is van een cultuur die met zekerheid als Etruskisch gedefiniëerd kan worden, omdat er vanaf dat tijdstip inscripties in de Etruskische taal worden gevonden¹⁵. Eén van de belangrijkste kenmerken van deze Etruskische cultuur is het kamergraf onder een tumulus voor meervoudige begravingen. De begravingswijze kan zowel inhumatie als een speciale vorm van crematie zijn, waarbij de resten van de brandstapel in een gouden of zilveren behouder worden verzameld, die gewikkeld in een purperkleurige doek in een *loculus* (= gat in de vloer voor speciale onderdelen van de bijzetting) in het graf wordt geplaatst. De nauwste parallellen voor laatstgenoemde Etruskische élite-crematies zijn te vinden in de kamergraven onder een tumulus in Anatolische stijl van Salamis op

¹³ F. CHABAS, *Études sur l'Antiquité Historique d'après les sources égyptiennes et les monuments réputés préhistorique* (Paris 1872) 299; cf. N. SANDARS, *De Zeevolken, Egypte en Voor-Azië bedreigd, 1250-1150 v.C.* (Haarlem 1980); F.C. WOULDHUIZEN, *The Ethnicity of the Sea Peoples* (dissertatie).

¹⁴ R. DREWS, Herodotos 1.94, the Drought ca. 1200 BC, and the Origin of the Etruscans, *Historia* 41 (1992) 14-39.

¹⁵ HENCKEN, *op. cit.*, 631.

Cyprus¹⁶. Het ritueel wordt nauwkeurig beschreven in het epos van Homeros bij de begrafenis van Patroklos, zodat men ook wel spreekt van een Homerische begrafenis. Voor het Griekse vasteland is dit ritueel alleen aangetoond voor het graf van de zogenaamde heros van Lefkandi en de begrafenis bij de westelijke poort van Eretria¹⁷. Het element dat hier, echter, mist is het karakteristieke kamergraf onder een tumulus (de heros van Lefkandi is begraven in een apsidaal huis secundair gebruikt als grafkamer). Dit type graf gaat terug op een Myceense traditie en wordt in de late Bronstijd vanuit het Griekse vasteland in de westelijke kustregio van Klein-Azië geïntroduceerd. Daar wordt het vervolgens overgenomen door inheemse bevolkings-groepen zoals de Kariërs, Lyciërs, Lydiërs, en Phrygiërs. Zo treffen we in Karië in de periode van 1000 tot 800 v. Chr. rechthoekige kamers aan met een rondkragend dak (= imitatie-koepelgraf), waarbij het probleem van de rechte hoek wordt opgelost met het zogenaamde hoekpendentief. Deze zelfde constructie vinden we in de 7de eeuw v. Chr. in met name Populonia. Daarnaast is er in Lydië een kamergraf met lengtekragend (= trapsgewijze afsluiting over de lengte) dak gevonden, van hetzelfde type als bijvoorbeeld het beroemde Regolini-Galassi graf te Caere uit de 7de eeuw v. Chr.¹⁸. Voorts is er in Mysië een kamergraf opgegraven dat geheel uit de zachte tufsteen is gehouwen met dakbalken als ware het houtbouw, waarvoor er in Etrurië talloze parallellen zijn aan te voeren¹⁹. Helaas zijn de Anatolische voorbeelden in deze laatste twee gevallen ongedateerd, omdat de graven in kwestie bij hun ontdekking al vakkundig bleken te zijn leeggeroofd. Datzelfde geldt ook voor de uit de natuurlijke rotsen gehouwen façadegraven in Lycië, die grote gelijkenis vertonen met de façadegraven in Norchia en omgeving²⁰. Verder verdient het hier vermelding dat in Phrygië in de late 8ste en vroege 7de eeuw v. Chr. grote houten kisten als vervanging voor het gebouwde kamergraf worden gebruikt op precies dezelfde wijze als in Vetulonia in de 7de eeuw v. Chr. Tenslotte is er nog een kamergraf in Lycië uit de 5de eeuw v. Chr. met wandschilderingen die sterk aan de Etruskische uit

¹⁶ B. d'AGOSTINO, Tombe «Principesche» dell'orientalizzante antico da Pontecagnano, *Monumenti Antichi*, Serie miscellanea-Volume II, 1 (Roma 1977) 57-58.

¹⁷ M. POPHAM, E. TOULOUPA, L.H. SACKETT, The Hero of Lefkandi, *Antiquity* 56 (1982) 169-174; C. Bérard, *Eretria, Fouilles et recherches*, III *L'Herôon à la porte l'ouest* (Bern 1970).

¹⁸ SCHACHERMEYR, *op. cit.*, 100-101; M. DEMUS-QUATEMBER, *Etruskische Grabarchitektur, Typologie und Ursprungsfrage* (Baden-Baden 1958) 63.

¹⁹ S. KASPAR, Eine Nekropole Nordwestlich von Soma, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, *Archäologischer Anzeiger* 85 (1970) 71-83.

²⁰ Contra Å. ÅKERSTRÖM, *Studien über die Etruskische Gräber, Unter besonderer Berücksichtigung der Entwicklung des Kammergrabes* (Lund 1934) 104-107.

Tarquinius doen denken, al moet worden toegegeven dat de Lycische, in tegenstelling tot de Etruskische, Perzische motieven bevatten²¹. Al met al ontstaat het beeld dat Etrurië met verschillende regio's in westelijk Anatolië in contact staat gedurende de vroege oriëntaliserende periode. Beslist een belangrijk centrum is geweest de regio van Mysië en de hier voor de kust gelegen eilanden als Lesbos, waar immers, net als in Etrurië, bucchero (= speciale baktechniek) aardewerk een kenmerkende positie inneemt²².

Het idee dat kolonisten uit verschillende regio's van westelijk Klein-Azië naar Etrurië migreren, wordt versterkt als we naar het schrift kijken. Zoals gezegd worden er in Etrurië vanaf ca. 700 v. Chr. inscripties gevonden in de Etruskische taal. Over het algemeen wordt aangenomen dat de Etrusken het alfabet-schrift hebben overgenomen van de Grieken, in het bijzonder de Euboïers in Pithecussae en Cumae. Dit stuit echter op bezwaren, omdat de lokale Etruskische alfabetten gekenmerkt worden door tekens die in geen enkele Griekse inscriptie voorkomen. Zo vinden we in een 7de eeuwse inscriptie uit Vetulonia in noord-Etrurië een teken voor de letter [f] dat bestaat uit een verticaal streepje met een bolletje aan ieder uiteinde. Dit teken ontwikkelt zich vervolgens tot de bekende acht-vormige [f] die later ook in zuid-Etrurië wordt overgenomen. De oorsprong van dit teken kan worden getraceerd voor het Lydische alfabet, waar het gedurende dezelfde periode precies dezelfde ontwikkeling kent! Daarnaast vertoont een vroege inscriptie van Caere in zuid-Etrurië een speciale variant van de *tsade* die dichter staat bij het Phoenicische origineel dan de Griekse *san*. De nauwste parallel voor dit teken treffen wij aan in het lokale schrift van Side in Pamphylia. Op basis van deze waarnemingen ligt het voor de hand om aan te nemen dat verschillende groepen kolonisten (kenmerken van) hun schrift uit verschillende regio's van westelijk Klein-Azië, variërend van Lydië in het noorden tot Pamphylië in het zuiden, gewoon hebben meegenomen²³.

De kolonisten introduceren niet alleen hun eigen type graven en hun eigen type alfabet, zij vestigen zich, net als de Phoeniciërs en Grieken, in stedelijke nederzettingen die gesticht worden volgens nauwomschreven rituelen. Vaak wordt als argument voor continuïteit tussen Villanova en Etruskisch oriëntaliserende periode aangevoerd, dat de lokaties waar de Etruskische steden gevestigd worden in de voorafgaande periode reeds door Villanova

²¹ M. MELLINK, Excavations at Karataş-Semayük and Elmali, Lycia 1971, *American Journal of Archaeology* 76 (1972) 263 ff.

²² E. PFUHL, *Malerei und Zeichnung der Griechen I* (München 1923) 153 f.

²³ F.C. WOUDHUIZEN, Etruscan Origins: The Epigraphic Evidence, *Talanta* 14-15 (1982-3) 97; IDEM, Origins of the Sidetic Script, *Talanta* 16-17 (1984-5) 117, fig. 5.

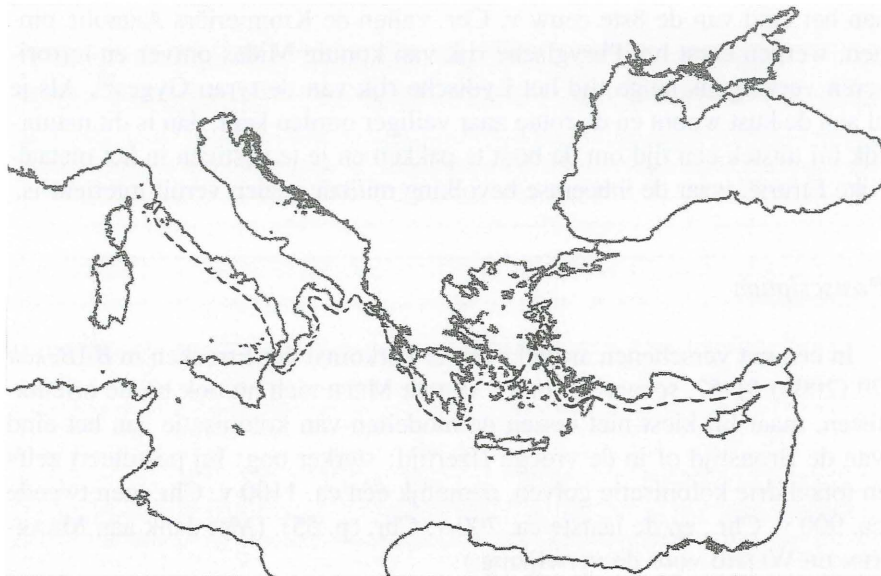
dorpen gekenmerkt worden. Hierbij dient echter te worden aangetekend dat de Griekse kolonie in Cumae ook door een inheems Italische nederzetting wordt voorafgegaan en dat er aantoonbaar vermenging heeft plaatsgevonden tussen de inheemse bevolking en de nieuwkomers²⁴. Datzelfde model doet bij uitstek ook opgang voor de Etruskische kolonisatie, zoals blijkt uit het grote aantal namen van Italische origine in de Etruskische inscripties. Denk aan: *Cventi*, *Eknate*, *Venelus*, *Vete*, *Vipie*, *Kavie*, *Kaisie*, *Mamerce*, *Numesie*, *Petrus*, *Punpu*, *Pupaia*, *Puplie*, *Spurie*, *Flavie*, en stamnamen als *Latinie* (= Latijnen), *Sapina* (= Sabijnen), en *Sarsina*²⁵. De kolonisten uit westelijk Klein-Azië vormen slechts een toplaag, die hun superieure cultuur aan de inheems-Italische bevolking opleggen. Een belangrijk onderdeel van deze koloniale cultuur wordt gevormd door de taal.

Een eerste aanwijzing voor de aard van de taal kan worden ontleend aan de benaming van sommige van de nieuwe steden. Zo is *Tarquinia* genaamd naar de Luwische stormgod *Tarhunt-*, analoog aan Grieks koloniale namen als Posidonia, Apollonia, en Herakleia die ook afgeleid zijn van een godennaam. Voorts zijn er typisch Etruskische persoonsnamen, zoals *Arnth*, *Mezentie*, *Muchsie*, en *Thifarie* of *Thefarie*, die volgens mij terug te voeren zijn op Luwisch *Arnu(wan)ta-*, *masana-* „god”, *Mukasa-*, en *Tiwata-* (met variant *Tiwara-* als gevolg van rhotacisme) „zonnegod”, en familienamen als *Camitlna* en *Velavešna*, die gebaseerd zijn op Luwisch *hanta-* „vooraan” en *walwa-* „leeuw”, hoewel bij deze laatste categorie dient te worden opgemerkt dat het karakteristieke element *-na-* een typisch Etruskische vernieuwing is zonder parallel in de Klein-Aziatische onomastiek. Ook in het vocabulaire zijn er vele correspondenties met het Luwisch, zoals bijvoorbeeld de stam van het veelgebruikte werkwoord *muluvani-* „wijden”, dat verwant is aan Luwisch hieroglyfisch *maluwa-* „dank-offer”. Van meer structurele aard zijn de overeenkomsten met de Anatolische talen in de vormleer (adjectivische morfemen *-l-* en *-s-*), (pro)nominale verbuiging (datief-genitief enkelvoud in *-s* of *-l*, ablatief-locatief enkelvoud in *-th(i)* of *-r(i)*), enclitische voegwoorden (*-c* of *-ch*, *-m*), etc²⁶.

²⁴ H. MÜLLER-KARPE, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit Nördlich und Südlich der Alpen* (Berlin 1959) 36-39.

²⁵ E. VETTER, *Handbuch der italischen Dialekte* (Heidelberg 1953).

²⁶ Voor de relatie van het Etruskisch met het Luwisch, zie F.C. WOUDHUIZEN, De tweetalige inscripties op de gouden plaatjes van Pyrgi en het probleem van de herkomst der Etrusken, *Hermeneus* 75, 5 (2003) 318-324; meer uitgebreid, zie IDEM, *Linguistica Tyrrhenica, A Compendium of Recent Results in Etruscan Linguistics* (Amsterdam 1992); IDEM, *Linguistica Tyrrhenica II, The Etruscan Liturgical Calendar from Capua, Addenda et Corrigenda ad Volume I* (Amsterdam 1998).

Figuur 3: Lydische maritieme handelslijn ca. 750-700 v. Chr.

Rest ons nog de vraag waarom Luwische bevolkingsgroepen van westelijk Klein-Azië de boot hebben genomen en naar Italië zijn gevaren om zich in het land van de Umbriërs te vestigen. Voor het beantwoorden van deze vraag is het van belang om te vermelden dat er op het eiland Pithecussae gedurende de periode van ca. 750 tot 700 v. Chr. naast Phoenicische en Griekse ook proto-Etruskische inscripties gevonden worden²⁷. Kennelijk dreven de Luwiërs van westelijk Klein-Azië al handel met de inheemse bevolking van Italië om precies dezelfde reden als de Phoeniciërs en Grieken dat deden: de metaal-rijkdom van de gebieden bij de Tolfa heuvels, het eiland Elba en Populonia (zie figuur 3). Deze situatie van prekoloniale „off-shore” handel in Italië nu wordt precies beschreven in een van de vroegste bronnen met betrekking tot de Tyrrheniërs, namelijk Hesiodos. In zijn *Theogonie*, een werk dat in de 8ste eeuw v. Chr. gedateerd wordt, vermeldt hij (regels 1011-1016) dat de inheems-Italische koningen Agrios en Latinos eens heersten over de Tyrrheniërs die wonen *mukhōi nēsōn hieraōn* „aan een baai van de heilige eilanden”! De motivatie om handelscontacten uit te laten monden in kolonisatie wordt ingegeven door binnenlandse perikelen:

²⁷ F.C. WOUDHUIZEN, Epigraphic Evidence for Alien Residents of a Third Kind at Pithecussae/Cumae, Italy, c. 750-675 BC, *Talanta* 20-21 (1988-9) 97-108.

aan het eind van de 8ste eeuw v. Chr. vallen de Kimmeriërs Anatolië binnen, werpen eerst het Phrygische rijk van koning Midas omver en terroriseren vervolgens lange tijd het Lydische rijk van de tyran Gyges²⁸. Als je al aan de kust woont en de route naar veiliger oorden kent, dan is dit natuurlijk bij uitstek een tijd om de boot te pakken en je te vestigen in het metaalrijke Etrurië, waar de inheemse bevolking militair gezien veruit inferieur is.

Postscriptum

In een net verschenen artikel over de herkomst der Etrusken in *BABesch* 79 (2004) 51-57, schaart BAUKE VAN DER MEER zich nu ook bij de oriëntalist, maar hij kiest niet tussen de modellen van kolonisatie aan het eind van de Bronstijd of in de vroege IJzertijd; sterker nog: hij postuleert zelfs in totaal drie kolonisatie golven, namelijk één ca. 1100 v. Chr., een tweede ca. 900 v. Chr., en de laatste ca. 700 v. Chr. (p. 55). (Met dank aan MAARTEN DE WEERD voor de verwijzing.)

²⁸ H. SAUTER, *Studien zum Kimmerierproblem, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 72 (Bonn 2000).

BOEKENNIEUWS

HAGIT AMIRAV, *Rhetoric and Tradition: John Chrysostom on Noah and the Flood* (Traditio Exegetica Graeca 12), Leuven-Dudley, MA: In aedibus Peeters 2003, XII + 269 p., ISBN 90-429-1283-9, € 65.

Johannes Chrysostomus is vooral bekend geworden als prediker. Het grootste deel van zijn bewaard gebleven oeuvre zijn immers preken. Het is opmerkelijk, dat er van het geheel van deze preken geen goede wetenschappelijke uitgave bestaat. Wij zijn vrijwel uitsluitend aangewezen op oude edities zoals die van Montfaucon uit de 18^e eeuw en die van Migne uit het begin van de 20^e eeuw. De laatste is geheel gebaseerd op de oudere uitgaven. Alleen van een beperkt aantal preken zijn wij in het bezit van moderne tekstkritische uitgaven. Ook is het aantal monografieën over het werk van deze oudchristelijke auteur beperkt. Het is daarom verheugend te noemen, dat er een grondige studie over zijn werkwijze als prediker is verschenen, waarbij deze studie zich beperkt tot de behandeling van het zondvloed verhaal.

In het eerste deel van dit boek staat de auteur uitvoerig stil bij het leven en het oeuvre van Chrysostomus. Deze was eerst presbyter in Antiochië, vervolgens werd hij aangesteld tot bisschop van de keizerlijke hoofdstad Constantinopel. Daar kwam hij echter in conflict met het keizerlijke hof, waarna hij uit de stad verbannen werd. Hij stierf in 407 in ballingschap. In zijn methode van exegese is Chrysostomus een typische vertegenwoordiger van de Antiocheense school. Daartegenover staat de Alexandrijnse school, waarvan Origenes de belangrijkste vertegenwoordiger is. Het is gangbaar om tussen deze beide scholen een grote tegenstelling te zien. In de Antiocheense School zou dan de letterlijke exegese centraal staan, in de Alexandrijnse school de allegorische exegese. De auteur ontkent de verschillen niet, maar het is haar verdienste dat zij in dit beeld meer nuancering aanbrengt.

In het tweede deel van deze studie worden verschillende teksten, die het zondvloedverhaal betreffen, behandeld. Hierbij is de auteur echter niet volledig. Zij behandelt slechts drie homilieën nl. de 24^e, 25^e en 26^e Homilie, waarin de volgende perikopen aan de orde komen: Genesis 6: 2-7; Genesis 6:8-9; Genesis 6: 10-7: 5. De hoofdstukken 8 en 9 komen niet ter sprake. Haar methode van behandeling is de volgende: na een korte samenvatting van de preek, wordt steeds eerst de Antiocheense uitleg behandeld. Daarbij wordt natuurlijk een belangrijke plaats ingeruimd voor Chrysostomus, die in dat

verband vergeleken wordt met andere Antiocheners, zoals Theodorus van Mopsuestia en Eusebius van Emesa. Vervolgens komen dan ook de Alexandrijnen ter sprake, met name Origenes, Didymus de Blinde, Eusebius van Caesarea en Cyrillus van Alexandrië. De auteur behandelt de inhoud van de preek vers voor vers en past voor ieder vers hetzelfde procédé toe. De auteur heeft overeenkomsten ontdekt, die er bestaan tussen de uitleg van de Antiocheners en die van de Alexandrijnen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de tegenstelling geest en vlees. Vlees heeft in beide scholen de betekenis van de zedelijke ontaarding van de mensheid. Geest wordt echter verschillend geïnterpreteerd, namelijk bij de Antiocheners als leven of goddelijke zorg, zoals bij Chrysostomus, en bij de Alexandrijnen als rationeel vermogen of goddelijke genade. In beide scholen worden de mensen gestraft vanwege hun immorele gedrag. De Antiocheners leggen vlees ook niet strikt letterlijk uit en de versterving aan het vlees is ook niet het doel van Chrysostomus' prediking. Wel is er een duidelijk verschil op te merken bij de uitleg van de zonen van God. Bij de Antiocheners zijn het de afstammelingen van Seth, dus betreft het hier mensen, bij de Alexandrijnen zijn het engelen, demonen of zielen. In beide scholen wordt ontkend, dat de reuzen goddelijk zijn. Voor de Antiocheners zijn het mensen van een abnormale fysieke statuur, voor de Alexandrijnen zijn het ook mensen, maar van een zodanige natuur dat zij te vergelijken zijn met de Titanen uit de Griekse mythologie.

De exegetische methoden worden door Chrysostomus en zijn collega's gebruikt als een belangrijk retorisch instrument. Zij willen de bijbeltekst benaderen op de wijze zoals de heidense redenaars Homerus benaderen. Ook wordt de bijbeltekst uitgelegd met een duidelijk pedagogisch doel. God is dan ook in de eerste plaats welwillend jegens de mensen en de uitingen van zijn toorn zijn erop gericht om hen te verbeteren.

Deze studie draagt in belangrijke mate ertoe bij om een goed inzicht te krijgen in de methoden van exegese in de beide scholen, die nauwkeurig met elkaar vergeleken worden. Meermalen zijn er geen verschillen op te merken. Daarbij kan echter wel de vraag gesteld worden, of de titel van dit boek de lading geheel dekt. Chrysostomus is wel het uitgangspunt bij de behandeling van het zondvloedverhaal, maar daarnaast is er sprake van een uitvoerige behandeling van de exegese van de andere Antiocheners en die van de Alexandrijnen. Het ware wenselijk geweest dit ook in de titel tot uitdrukking te brengen.

Het boek is fraai uitgevoerd en het aantal drukfouten is beperkt, al zijn er wel enige storende omissies te noemen, zoals op p. 220, waar tweemaal het voorzetsel 'of' wordt weggelaten.

J. VAN AMERSFOORT

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniers en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) €20,50 (leden €13,50)
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)
De Egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaven uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) €11,50 (leden €6,75)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)
Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) €29,50 (leden €20,50)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €36,25 (leden €22,75)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

33. R.J. DEMARÉE en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten) €27,- (leden €20,-)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literaturopgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten*; Bewerking en toelichting: Dr. Maarten J. Raven (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers)

€32,- (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigeverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.